

ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

NEOLITICUL TIMPURIU ÎN ROMÂNIA

Perioada neoliticului timpuriu în România este una dintre cele mai importante probleme ale istoriei străvechi, prin complexitatea și varietatea fenomenelor pe care le cuprinde. În momentul de față cercetarea arheologică nu poate decât să jaloneze drumul pe care l-au parcurs primele comunități în saltul lor spre civilizație.

Neoliticul timpuriu definește, de fapt, procesul de neolitizare care, pe măsura aprofundării cercetărilor, apare tot mai complex, tot mai variat. Se poate aprecia că odată cu încheierea neoliticului timpuriu s-a încheiat procesul de neolitizare pe aproape întreg pământul românesc.

În unele părți ale României, datorită caracterului dinamic al unor comunități, în anumite perioade, evoluția culturii materiale și spirituale a fost foarte puternică și a cunoscut o dezvoltare locală, care, privită în context mai larg, la nivelul țării sau în sud-estul european, nu este izolată. Evoluția generală, în cele mai multe privințe, este unitară. În anumite părți ale Europei de sud-est neoliticul timpuriu este definit diferit, acest termen cuprinzând începutul procesului de neolitizare, iar în altele doar manifestarea lui. Privit în ansamblu el este unitar avînd drept caracteristică unitatea în diversitate.

Sub aspect cultural și tehnic se poate vorbi, urmărind evoluția de multe ori unitară, de un mare complex al neoliticului timpuriu definit sub diferite aspecte și termeni: John Nandriș FNT (First Neothermal Neolithic) (Nandriș 1969; 1970; 1972a; 1972b) iar de mulți alți cercetători complexul Protosesklo-Sesklo-Starčevo-Criș-Körös-Karanovo I — Kremikovc.

În cadrul acestui mare complex cultural evoluția în fiecare zonă în parte este diferită, dar există o mare unitate, cu mult mai strînsă decît pare la prima vedere. În anumite etape au loc dezvoltări locale care ar justifica noțiunea de grupuri: grupul Anzabegovo—Vršnik, grupul Körös, grupul Karanovo și altele, tot așa s-ar putea explica noțiunea de „stil Körös“, „stil Karanovo“, spiraloid, ghirlandoïd și altele.

Noțiunea de Starčevo—Criș o înțelegem nu restrîns, limitat la aria de răspîndire în cele două țări (Jugoslavia și România); în accepțiunea noastră ea definește o parte a manifestărilor marelui complex cultural cuprinzînd și părți din Ungaria, Bulgaria, nordul Greciei, fără însă a exclude nuanțele de stil sau evoluție proprie cuprinse în vasta terminologie a neoliticului timpuriu balcanic.

Marea unitate a civilizației este demonstrată de tehnologia ceramicii, ornamente, forme, unelte, obiecte, plastică, tipuri de locuințe și așezări. Mai mult, unele schimbări stilistice sînt reflectate diferit sau identic în cele mai îndepărtate puncte, cu toate acestea se poate urmări o anumită evoluție comună în vastul complex cultural. Procesul de neolitizare este vast și îndelungat, el se încheie, cel puțin pe teritoriul României, odată cu neoliticul timpuriu.

Istoricul cercetărilor și răspîndirea culturii Starčevo—Criș. Multe dintre ipotezele și concluziile la care s-a ajuns de-a lungul vremurilor tîin de istoricul cercetărilor. Anumiți cercetători au deschis drumuri, au adus contribuții importante, au închinat acestor probleme numeroase pagini. Cunoașterea acestor ipoteze lasă o imagine mai clară și ne permite debarasarea de anumite concepții depășite (Lazarovici 1979a, 15—20).

Dumitru Berciu, bun cunoscător al culturii Starčevo—Criș, încă din primele studii (1940, 16) a precizat importanța unor descoperiri. Cercetările de la Verbița, stratigrafia de acolo și alte descoperiri din Oltenia (Berciu 1954, 105; 1957, 179; 1958, 97; 1959a, 75; 1959 b, 85) precum și o bună cunoaștere a realităților din țară, Jugoslavia, Bulgaria, Ungaria și Grecia i-au permis, în anii aceia, să elaboreze mai multe lucrări de sinteză ori articole (Berciu 1960, 1961, 28 și urm.; 1966a, 70 și urm.; 1966b, 109 și urm.). Primele situații clare apar în anii 1960 și 1961 cînd pe lîngă periodizarea internă a precizat și raporturile cu alte civilizații (Berciu 1961, 28, 30, 32—33, 35, 41, 111; 1962, 73—74; 1966b, 109; ș.a.).

Ion Nestor, mare personalitate a preistoriei (Nestor 1932), prin cercetările din Moldova de la Valea Jijiei (Nestor 1949, 152 și urm.; 1950a, 27—32; 1950b, 208, 219) și cele din Transilvania de la Leț (1957), a contribuit la precizarea cronologiei relative a neoliticului timpuriu și a relațiilor sale cu ceramica lineară.

Mircea Petrescu-Dimbovița, prin cercetările de la Perieni și raportarea descoperirilor din Moldova la cele din Transilvania, Ungaria și Jugoslavia, face o primă și judicioasă racordare cronologică precizînd poziția — relativ tîrzie — a descoperirilor de la Perieni, Valea Lupului, Traian, Glăvănești și Leț (1957, 67; 1958, 60, 65) și legăturile acestora cu Vinča A (1958, 65).

Eugen Comșa ocupîndu-se de geneza neoliticului timpuriu din Muntenia (1954, 391) sau într-o sinteză asupra culturii Starčevo—Criș din România (1959); făcînd apoi precizări asupra stratigrafiei (1965a, 242; 1966, 360; 1969, 31), a cronologiei interne a culturii Criș precizînd pentru Moldova două faze: faza Glăvănești și faza Valea Lupului (1973, 31); încadrînd numeroase descoperiri; precizînd relațiile cu Starčevo pentru stațiunile din Clisura Dunării (1966, 359; 1967, 4; 1969, 31); sau cu Karanovo pentru cele din Cîmpia Română (1958; 1965a, 182; 1974, 19 și urm.), precum și cu civilizații de pe Nistru și Bugul mijlociu (1959a, 182; 1960, 217; 1973, 34 ș.a.), a adus importante contribuții la cunoașterea vieții materiale, a schimbărilor și legăturilor etno-culturale ale acestei civilizații (1971, 15 și urm.; 1976, 209 și urm.).

Nicolae Vlăsă a făcut prima mare sinteză asupra culturii Criș din Transilvania, care este și cea mai importantă contribuție la precizarea locului și rolului acestei civilizații (1958/1966, 9 și urm.). Importanțelor descoperiri de la Gura Baciului le consacră mai multe studii (1967; 1968; 1972a; 1972b; 1980). Concluziile sale sînt deosebit de importante pentru precizarea evoluției interne, a vechimii mari a acestei civilizații precum și a legăturilor cu stațiunile de la Vrșnik I, Karanovo I, Servia I, Protosesklo, Starčevo, Vinča, Subotica, Donja Branjevina, Cîrcea, Oma Sibiului și altele (1967, 406—407; 1972a; 1972b). Valoroase au fost concluziile și ipotezele sale referitoare la etapele tîrzii, prin observațiile asupra materialelor de la Balomir, Iernut și altele (1966b, 399 și urm.; 1967, 407, 409).

Contribuții importante la lămurirea procesului de neolitizare și la răspunderea și evoluția culturii Starčevo—Crisș au fost aduse de numeroși cercetători. O prezentare amănunțită este dificilă din care motive analizăm situația pe provincii.

Banatul. Cercetări mai importante au întreprins B. Milleker (1897; 1898; 1938; 1939), Nagy Gyula (1904; 1907; 1909; 1911), Marius Moga (1964) și Ortansa Radu (1970/1971) pentru descoperirile de la Cenei, Cruceni, Giulvăz și altele. Descoperiri mai recente în nordul Banatului au făcut I. Stratan, Fl. Medeleț, Florea Mogosanu și Eugen Pădureanu la Lugoj—Gomilă, Jabăr—Cotun, Românești—Dumbravă, Unip, Uliuc, Parța și altele. În centrul Banatului a descoperit numeroase stațiuni R. Petrowszky la: Caransebeș—Tiglarie, Carașova, Păltiniș—la Topliță, Zăguzeni și altele. Cercetările din sudul Banatului s-au desfășurat în mai multe colective de cercetare: în Grupul de Cercetări Complexe de la Porțile de Fier coordonate de către C. S. Nicolăescu-Plopșor (1965; 1968) cu colaborarea lui V. Boroneanț (1968; 1970a; 1970b), E. Bujor (1972, 207), E. Comșa (1966; 1969a; 1969b), M. Davidescu (1966), Gh. Lazarovici (1969; 1971a; 1971b; 1978a; 1978/1979; 1981); Al. Păunescu (1970; 1978); P. Roman (1974) și alții vezi bibliografia la Lazarovici (1977a; 1978). Cercetările în aceste zone au continuat în cadrul colectivelor de cercetare ale Muzeului din Reșița coordonate de către I. Uzum și Gh. Lazarovici.

Oltenia. În afară de cercetările lui D. Berciu fructuoase săpături a întreprins M. Nica la Cîrcea, Grădinile, Basarabi și altele (Nica 1971; 1976a; 1977b; 1977; 1979a; 1979b; 1981a; 1981b), studiile sale au adus importante precizări privind evoluția fazelor timpurii și târzii ale culturii Starčevo—Crisș, legăturile lor cu lumea balcanică și Orientul Apropiat.

Cercetările Doinei Galbenu (1975; 1977) de la Șimnic au adus materiale noi, importante, dar cercetătoarea nu a încadrat aceste descoperiri la valoarea lor și nici în context mai larg. Fără criticile necesare cercetătoarea a acceptat datări de C₁₄ foarte înalte și a mai adăugat o etapă, ceea ce nu ni se pare justificat (1975, 9—10).

Muntenia. Cercetările din această provincie au fost impulsionate de un studiu al lui V. Teodorescu (1963).

Moldova. Eugenia Popușoi a întreprins cele mai mari cercetări asupra acestei civilizații prin săpăturile sale de la Trestiana, Stroe Beloescu, Balș și altele, descoperiri deosebit de importante pentru precizarea evoluției neoliticului timpuriu din răsăritul Europei (Popușoi 1965; 1971; 1976; 1980a; 1980b; 1981).

În zonele centrale ale Moldovei colectivele de la Piatra Neamț, Bacău și Vaslui au adus noi date, importante, privind evoluția acestei civilizații, răspunderea sa și altele: S. Marinescu-Bîlcu (1975; 1981a; 1981b) D. Monah (1976), M. Istrate (1981), N. Zaharia (1955a; 1955b; 1959a; 1959b; 1962; 1963), M. Dinu (1961) și alții.

În zonele nordice ale Moldovei cercetări mai importante au întreprins, la Suceava, N. Ursulescu (1972; 1973, 1974; 1982). Acesta a realizat și cea mai vastă lucrare de sinteză, cu analize amănunțite asupra evoluției, cronologiei și legăturile acestei civilizații (1982).

Transilvania. În sudul Transilvaniei cercetările de la Ocna Sibiului ale lui I. Paul (1961, 200; 1982) sînt deosebit de importante pentru precizarea evoluției fazelor timpurii și dezvoltate ale acestei civilizații. Pentru etapele târzii valoroase sînt descoperirile de la Leț (Nestor 1957, 29—60; E. Zaharia 1962; 1964; Vlăsia 1958/1966, 15, 27, 4/1—10, 12, 14). Cercetări mai recente sau mai vechi au fost efectuate pe Valea Mureșului de către: I. Mitrofan (1965, 93—95), I. Al. Aldea (1972), M. Blăjan (referiri la Gh. Lazarovici 1980b, 13—14; Drașoveanu 1981).

Pe Valea Someșului, în afara descoperirilor de la Gura Baciului sau cele cunoscute de către Vlăsia (1958/1966, 15—16; 1970, 531—532; 1974, 9—11), mai există cîteva importante materiale semnalate recent (Kalmar 1981, 6—8; 1983).

În nord-vestul României, în județele Bihor, Sălaj, Satu Mare au fost efectuate noi descoperiri. Dintre cele mai importante sînt de amintit cercetările de la Zăuan efectuate de către Eva Lakó, care amintește și alte puncte în județul

Sălaj (Lakó 1977; 1978; 1980; 1981; Lazarovici — Lakó 1981; Bader 1968). În județul Satu Mare alături de descoperirile de la Ciurmești—Berea IX (Comşa 1963; Păunescu 1963) și Homorodul de Sus (Bader 1968) se adaugă descoperirile de la Văşad şi altele (Lazarovici—Némethi 1981). În Bihor, cercetări importante a înţeles Doina Ignat (1972; 1973a; 1973b; 1977; 1978; 1979a; 1979b; 1981) la Suplacul de Barcău şi Fughiu. Acestora li se adaugă descoperiri mai vechi de la Oradea (Kutzián 1944, 25—26; Rusu 1962, 159), Tinca—Ripa (Dumitraşcu 1972; 1974; 1980).

Cercetările de pe cursul Mureşului, deşi sînt de suprafaţă, au dat materiale importante mai ales pentru etapele mijlocii. Referiri la Kutzián (1944, 21, 25), Lazarovici—Pădureanu (1981) şi Draşoveanu (1981).

După cit se poate observa şi din referirile la cele mai importante staţiuni, descoperirile culturii Starčevo—Criş sînt răspindite pe aproape întreg teritoriul României, lipsind, în momentul de faţă descoperiri în Dobrogea şi Maramureş. Care va fi fost procesul de neolitizare în aceste zone şi cînd a început el este încă dificil de precizat, din lipsa unor cercetări sistematice în aceste zone.

Originea culturii Starčevo—Criş şi începutul procesului de neolitizare în aria de răsărit a civilizaţiei.

Trăsăturile caracteristice ale celor mai timpurii descoperiri neolitice cu ceramică din România arată strînse legături cu fenomenele care au generat toate civilizaţiile neolitice timpurii din sud-estul Europei. Părerii şi ipoteze valabile au fost exprimate pentru descoperirile cu ceramică pictată de la Gura Baciului (Vlassa 1967, 408; 1972a, 24, 26, 28; 1972b, 196 şi urm.; 1980, 694) şi Cîrcea (Nica 1976; 1977, 13—14, 19—20; 1981) şi Ocna Sibiului (Paul 1981).

Dintre descoperirile de mai sus, cea mai timpurie descoperire din aria răsăriteană a civilizaţiei, pînă în prezent, este cea de la Gura Baciului, aşa cum s-a demonstrat în repetate rînduri (Vlassa 1972a; 1972b; 1980; Vlassa — Daicoviciu 1974; Lazarovici 1977a, 9—12, 33—34; 1981a). La aceste materiale o precizare este necesară: nu întreg materialul din nivelul I de la Gura Baciului, publicat de către N. Vlassa, aparţine aceleiaşi etape. Cele mai timpurii materiale prezintă trăsăturile unei comunităţi restrînse avînd o ceramică pictată foarte bine lustruită, cu luciri de porţelan, cu o economie bazată pe cultivarea cerealelor şi creşterea ovi-caprinelor ce ajunge în proporţie de 90% (Vlassa 1980, 694). Această staţiune pierde mai apoi contactul cu restul fenomenelor din Balcani, iar în faza a II-a mai păstrează caracterul monocrom. Nu apar în nivelul II sau sînt extrem de rare motivele din ciupituri, ceea ce conferă, în plus, faţă de alte staţiuni (Ocna Sibiului şi Cîrcea), un argument de vechime pentru Gura Baciului. Existenţa unui nivel monocrom, fără pictură la Gura Baciului — cum este tentat să creadă Srejić (1973, 257) şi Dimitrijević (1974, 71, fig. 3) nu este confirmată (contra argumente la Vlassa 1980; Lazarovici 1981a, notele 28—32.).

Existenţa unui orizont cu ceramică timpurie, fără a fi asociată cu pictură sau cu o pictură primitivă, este un fenomen întâlnit în Orientul Apropiat în Hasuna Ia. T. Halaf, Hacilar, Kizılcaia, Çatal Hüyük XIII—VIII, Amuq A. Mersin, Jerichon şi altele (Perkins 1949/1963; 2; Mellaart 1961a, 159 şi urm.; 1961b; 1962, 52 şi urm.; 1963, 42 şi urm.; 1964, 81; 1965; 1970, 48, 81—84, 115, 181 ş.a.; Holmberg 1964, 13, 37; Müller—Karpe 1968, 76—77; Todd 1973; Höckmann 1975, 162; Brunker 1974, 30; şi alţii), care au strînse legături cu orizonturile Frühkeramik sau Monocrom din Grecia centrală şi de N ori în insule la Argissa, Soufli M., Mougoulitsa, Nea Nicomeneia, Nesonis, Achilleion şi altele (Milojević 1952, 314—315; 1959; 1960, 7; 1961, 446; 1963; 1973; Theocharis 1962, 83; 1973, 39; Breiwood 1962, 116; Rodden 1962, 1964a; 1964b; 1965; Holmberg 1964, 37; Hauptmann 1967, 17 şi urm.; Nandriş 1968, 65—90; 1970, 192 şi urm.; Gimbutas 1974; Höckman 1975; 164; şi alţii), constituie motivul pentru care numeroşi cercetători au încercat să găsească un fenomen sau explicaţii asemănătoare pentru regiunea dunăreană, carpato-dunăreană.

Aceste probleme au stat la baza discuţiilor privind procesul de neolitizare din Balcani, fiind analizate pe larg în recente congrese (Belgrad 1973), simpozioane

și colocvii (Sarajevo, Krakovia, Köln și altele). Diversele opinii au fost precizate în numeroase studii și analizate critic (mai recent: Benac 1969; 1970; 1974; 1977; Garašanin 1971, 73 și urm.; 1978, 31—44; 1979, 79 și urm.).

Dintre cercetătorii jugoslavi S. Dimitrijević (1974) a reanalizat sistemele cronologice și părerile diferiților cercetători, raportându-le la rezultatele ultimelor cercetări socotind că începutul procesului de neolitizare în regiunea dunăreană ar începe cu un orizont cu ceramică monocromă, bazându-se argumentația pe descoperirile de la D. Branjevina, Divostin, Dobanovc, Lepenski Vir IIIa, Padina, Rudnic, Zvečka Lug și altele. Un asemenea orizont cronologic este posibil, dar dovezile stratigrafice existente sînt insuficiente iar criticile amănunțite, pentru fiecare stațiune în parte, au lăsat foarte puține argumente valabile (vezi criticile noastre: Lazarovici 1975; 1976; 204; 1977a, 10—14; 34—35; 1979a, 15—22, 39—40, 56—58; și în special 1981a) pentru a se putea demonstra. Aspectul monocrom al ceramicii poate rezulta din mai multe situații:

— Cînd există, într-adevăr, un orizont foarte timpuriu. O asemenea situație pentru regiunea dunăreană socotim că nu există încă sau nu a fost suficient de bine definit.

— Cînd o comunitate cu ceramică pictată timpurie — care nu cunoaște încă ornamentația cu ciupituri, situație pe care noi o cunoaștem la Gura Baciului I, Anzabegovo I, Nea Nicomedeia I — se izolează, își păstrează caracterul monocrom, se reduce sau pierde pictura. Asemenea situații sînt la Gura Baciului II și poate Grivac—Barice II.

— Cînd în vecinătatea unei așezări principale, timpurii, cu ceramică pictată gravitează mici comunități — cazul cu descoperirile din depresiunile Dunării de la Gornea—Liubcova și Moldova—Pojejena (Lazarovici 1981a).

— Cînd o comunitate epipaleolitică sau mezolitică se neolitizează sub influența unei comunități neolitice cu ceramică din aceeași zonă — așa pare să fie situația cu descoperirile de la Icoana, Ali Beg, Ostrovu Corbului, Padina, Hajdučka Vodenica.

Simpla prezență a ceramicii monocrome, fără ciupituri sau cu ciupituri extrem de puține, fără pictură, nu constituie, deci, argumente sigure decît în cazul cînd există și clare dovezi de stratigrafie verticală — interpretările de stratigrafie orizontală după exemplele de mai sus pot fi eronate.

Un asemenea orizont, cu o ceramică monocromă timpurie, pentru regiunea dunăreană este de presupus, fiind, deocamdată, ipotetic pentru Banat și România. La un asemenea orizont ne referim pentru etapa IA în sistemul nostru cronologic (Lazarovici 1977a, 34; 1979a, tabel 1, 39—40; 1981a, notele 114—134).

Originea orizontului cu ceramică pictată, cu trăsăturile cel mai bine definite prin descoperirile de la Gura Baciului, este sudică, făcînd parte din fenomenele care au generat orizonturile neolitice timpurii (cu ceramică monocromă și pictură timpurie) din Balcani: Protosesklo (Milojević 1960, 8; 1968, 328; 1970, 82; Mijločić — Zumbusch 1971, 28—32; Rodden 1962, 287; Brukner 1968, 48; 1974, 30; Trogmayer 1968a; 1968b, 37; Dimitrijević 1974, 95), Nea Nicomedeia I (Rodden 1962, 121—122; Makkay 1971, 40, 49, 61, Höckmann 1979), Anzabegovo I (Garašanin 1978, 36; 1979, 103; Gimbutas 1976, 68, 70—76, 113—115, 170 ș.a.; Mock 1976; ș.a.), Karanovo I (Gergiev 1967, 13; 1971, 26, 29; 1972, 14, 16—17), Gura Baciului I — D. Branjevina — Circea I (Vlassa 1980; Nica 1976; 1977; 1981; vezi la aceștia și bibliografia).

Noțiunea de grupul Gura Baciului. Apariția unor descoperiri mai timpurii decît cele de la Starčevo i-a determinat pe numeroși cercetători să revizuiască, să adapteze noii situații materiale și păreri. Astfel, între anii 1960—1970 cînd cercetătorii făceau referiri la cele mai timpurii materiale se precizau legături cu descoperirile de la Vršnik I (Garašanin 1958, 108; 1959, 35, 38; 1961, 144; 1971, 21 și urm.; M și D. Garašanin 1959, 61—62; 1961a, 4—40; 1965; Benac—Garašanin 1971, 268; Benac 1970, 197; Vlassa 1967, 407), Karanovo I (Berciu 1961, 75; Garašanin 1961b, 277; 1963; 1965, 36; Garašanin—Dehm 1963, 1 și urm.; Srejić 1963, 113; Comșa 1965a, 243; Batović 1966, 113 ș.a.), se foloseau și alți termeni ca Pre-Criș,

Proto-Criș (Berciu 1958, 98; Vlăsa 1972, 7; Galović 1967, 151; Brukner 1978, 78 ș.a.).

Între anii 1970—1980 alți termeni au fost folosiți pentru a defini descoperiri mai timpurii decât cele cuprinse în vechile sisteme cronologice. Asemenea termeni sînt: Proto-Starčevo I și II (Srejić 1971, 12—14; 1973, 256—259, 261; Dimitrijević 1974, 96), Monocrom (Dimitrijević 1974, 97—100), grupul Donja Branjevina (Karmanski 1975, 5); grupul Gura Baciului—Circea sau Gura Baciului (Dumitrescu 1974, 20; Garašanin 1978, 37; 1979, 104; Vlăsa 1980, 692—693).

Această din urmă noțiune definește, mai de grabă, o etapă cronologică decît una culturală. Nu trebuie uitat că evoluția ulterioară, în aproape întreg neoliticul timpuriu balcanic, este evasiutară. Cu mici deosebiri stilistice, cînd într-o stațiune sau alta, într-o zonă sau alta, au loc, pentru o perioadă limitată, dezvoltări deosebite ale unor categorii ceramice, motive ornamentale, incizate sau picturale, pot apărea deosebiri evidente. Dacă însă se compară evoluția pe un spațiu mai larg constatăm o mare unitate: o evoluție aproape similară; unitatea obiectelor de cult, a plasticii, preferința și succesiunea acelorași stiluri, încît complexul neoliticului timpuriu balcanic nu poate fi divizat în „culturi” fără ca această împărțire să nu fie arbitrară. Ni se par mai potriviți termenii de „grupe” ale marelui complex, pentru Nea Nicomedeia, Protosesklo, Anzabegovo, Karanovo, Starčevo—Criș (Körös).

Privite în ansamblu fenomenele etno-culturale din Serbia, Voivodina, Banat, Oltenia, Moldova, Transilvania, Crișana. Alföldul central și de S. Bačka, Transdanubia, Srem și Bosnia sînt unitare și pot fi cuprinse sub termenul de Starčevo—Criș (Körös), așa cum recent și colegii maghiari demonstrează (Makkay 1974; 1982; Kalicz 1980a).

Toate elementele care se întîlnesc în etapa timpurie se transmit și în etapele imediat următoare, unele evoluează, altele se pierd sau involuează, pe măsură ce procesul de neolitizare se desfășoară. Procesul de neolitizare este îndelungat și nu respectă anumite canoane, ci el se petrece în funcție de realitățile din fiecare zonă în parte. Descoperirile de la Szarvas arată că și la originea grupului Körös sînt elemente balcanice (Titov—Erdelyi 1980, 95, 47/1, 3—4) și numai o dezvoltare deosebită, a unor elemente, la un moment dat, au individualizat, în unele faze, grupul Körös. Descoperirile din Transdanubia (Kalicz 1980a; 1980b), cele din cotul Tisei de la Mehtelek (Kalicz—Makkay 1977) sau din sud, de la Moroslele Pana (Trogmayer 1964) arată o permanentă legătură și o evoluție similară care confirmă unitatea marelui complex cultural al neoliticului timpuriu.

Momentul cronologic al genezei. Începutul neoliticului cu ceramică timpurie este încadrat în Orient și în Balcani, la pragul dintre mileniul VII/VI î.e.n. (Ahilleion, Nea Nicomedeia, Çatal H.: vezi Gimbutas 1974, 282; 1976, 1170—1172; Nea Nicomedeia; Nandriș 1968; Quitta 1969, 235; Mellaart 1964, 111; 1970, 120; Weinberg 1965, 229; Berciu 1967, 169; Theocharis 1973, 38; Milojević 1959b, 67) după cum o cer datele C₁₄ — fără însă a absolutiza aceste date. Prin coroborarea acestor date cu cele de stratigrafie comparată, descoperirile neolitice cele mai timpurii se pot încadra în prima jumătate a mileniului VI î.e.n.

Sistemul cronologic și periodizarea. La baza sistemului cronologic stă stratigrafia comparată atît în zone restrînse cît și pe spații largi. Încă din primele lucrări (Lazarovici 1968/1969) am analizat descoperirile din Banat în funcție de sistemele cronologice existente atunci, ținînd cont de noile descoperiri. Față de încadrarea timpurie a așezării de la Leț ne-am exprimat rezervele precizînd orizontul cronologic mai tîrziu — Starčevo—Criș IIIB pentru Leț I (Lazarovici 1969, 22, notele 108—111). De asemenea, încadram atunci mai timpuriu materialul de la Dubova—Sacoviștea Mare (Ibidem), ulterior am revenit precizînd momentul cronologic (Lazarovici 1970; 1971b), defineam tot atunci raportul cronologic dintre Starčevo—Criș și Vinča A și relațiile lor cu lumea balcanică. În alte studii (Lazarovici 1971e, 17—21) aduceam completări sau făceam observații critice asupra problemelor din Clisură. Legăturile răsăritene și sud-estice ale fenomenelor din Banat, precum și conviețuirea Starčevo—Criș—Vinča A, care dau naștere la un fenomen de sinteză de scurtă durată, definit sub termenul de „Starčevo IV”, au fost

precizate în câteva studii (Lazarovici 1971b, 412—413; 1971c, 32—34). În următoarele studii am insistat asupra ipotezelor privind geneza neoliticului timpuriu, analizând părerile lui Dimitrijević și Srejović (Lazarovici 1975, 9—11; 1976, 204—205). Despre sfârșitul culturii Starčevo—Cris, originea sudică a culturii Vinča, relațiile dintre ele, am insistat în câteva studii (Lazarovici 1974/1978; 1975; 1977a; 1977b, 19—24; 28—29, 32—34; 1978; 1981f). Discuții asupra problemelor descoperirilor din Clisură și relațiile lor cu descoperirile de la Gura Baciului, a celor mai timpurii descoperiri Starčevo—Cris (Lazarovici 1977a, 10—12), opinii critice despre încadrările de la D. Branjevina și Circea le-am exprimat în alte lucrări (Lazarovici 1977a, 31—48). În această din urmă lucrare ne-am precizat sistemul cronologic care, cu mici modificări, determinate de anumite materiale noi ce au adus precizări de nuanță, l-am reluat în anii următori într-o lucrare de sinteză asupra neoliticului Banatului avind ca bază observațiile stratigrafice și stratigrafia comparată (Lazarovici 1979a). Referiri la problemele din nord-vestul României, mai ales privind relațiile cu ceramica lineară, rolul și locul fazelor timpurii ale culturii Starčevo—Cris și Vinča A la acele zone, a fost precizat într-o serie de lucrări (Lazarovici 1979c, 842—844; 1980b; 1982/1983; Lazarovici—Lakó 1981; Lazarovici—Nemethi 1983). Situația din nord-vestul Banatului și de pe Mureșul inferior, legăturile acestor zone cu fazele dezvoltate ale grupului Körös le-am precizat la publicarea materialelor de la Arad—Grădiște 1 (sau Voivod Moga: Lazarovici—Pădureanu 1981).

Despre neoliticul timpuriu din Clisură, originea, evoluția și observații critice, în două studii ne-am precizat poziția noastră (Lazarovici 1978/1979 și mai ales 1982). Procesul de neolitizare a comunităților epipaleolitice și mezolitice pe teritoriul României vor fi precizate pe măsura analizei evoluției și răspândirii culturii Starčevo—Cris, la fel legăturile sale cu zonele învecinate.

Evoluția

FAZA I-A. Etapa IA (ipotetică). Caracteristicile sale nu pot fi prea sigur precizate din lipsa unor date clare despre cele mai timpurii complexe din stațiunile de la Gura Baciului I, Ocna Sibiului I, Circea I, Donja Branjevina II și III (II și III socotim a fi același nivel), Grivac—Barice I, — Barice II și altele. Procesul de neolitizarea comunităților epipaleolitice și mezolitice pe teritoriul României se va petrece pe tot parcursul primelor faze, ceea ce corespunde în sud cu orizonturile Anzabegovo I și Nea Nicomedeia I — cele mai timpurii materiale. Pentru prima etapă presupunem o ceramică monocromă, bine lustruită, bine arsă, cu forme similare celor din nivelul Gura Baciului I. Relațiile acestei etape cu Bulgaria sînt dificil de precizat nefiind cunoscute, cel puțin deocamdată, materiale atât de timpurii, precum și din lipsa unei periodizări interne a fazei Karanovo I.

Etapa IB. Trăsăturile pot fi precizate pe baza materialelor din nivelul I de la Gura Baciului, în special complexele săpate în anii 1970 și 1971 (Vlassa 1972b, 176 și urm. pl. 10—11/1—15, 13/1—2, 14/1, 15/1; 1972a, fig. 1—12, 18—25 ș.a.; 1981).

Factura. Amestecul pastei este cu nisip și paie tocate mărunț, arderea este bună, temperatura de ardere nu este prea ridicată. Lustruirea este de foarte bună calitate, avind luciri metalice. Aspectul ceramicii nepictate este monocrom. O categorie fină, amestecată cu nisip mărunț, după aspect se aseamănă cu cele mai bune categorii din orizont Protosesklo A de la Argissa (Mijločić 1960, 8). La Gura Baciului nu se cunosc decât nuanțe de roșu și brun, lipsind nuanțele deschise din orizont Protosesklo de la Sesklo (Theocharis 1973, 40). Mai există câteva fragmente din specia neagră, bine lustruită (Vlassa 1972b, 183, notele 20—21), care apar și la Nea Nicomedeia în proporție de 80% (Rodden 1964a, 284, tip D), specie care apare și în alte părți (Theocharis 1973, fig. 27—28). În complexele

săpate în primii ani la Gura Baciului au apărut câteva fragmente pictate cu roșu — de fapt o angobă (Überzug) specie care se va înmulți în etapa următoare.

Pictura este realizată cu alb de nuanță crem sub forma unor motive din buline lunguiețe dispuse în benzi verticale din câte 3—4 linii. Asemenea motive apar la Donja Branjevina II (Karmanski 1975, VI/5—6; 1979, XX/6), iar la Cîrcea cu alte motive, mai târzii (Nica 1976, 439, 3/1; 1977, 16/17, fig. 2, 5/1a—b). La Gura Baciului sînt pe o pastă monocromă fiind foarte bine lustruite. Alături de motivele de mai sus mai există motive pictate din puncte mărunte, ordonate în motive, dispuse în zig-zag, triunghiuri, linii verticale; realizate pe o pastă vișinie, o angobă roșie, fiind un element caracteristic pentru etapa IC. Din aceste motive socotim că sub termenul de Gura Baciului I au fost incluse și elemente mai târzii.

Formele. Repertoriul formelor este sărac. Apar vase de dimensiuni mici — aceasta fiind determinată și de o ardere slabă. Vlassa (1980, 692—693) a subliniat forma globulară a vaselor, prezența bolurilor și a vaselor în formă de calotă. Mai amintește străchinile ca o formă tipică. Tot acesta sesizează deosebirea de forme largi, pe care le socotea un element caracteristic pentru nivelul II (Vlassa 1969, 373, 2/6; 1980, 692; Vlassa—Palkó 1965, 16, 3/2, 7).

Tipurile de vase caracteristice sînt: *oala*, de mărime mijlocie și mică, cu corpul sferic și buza scurtă (fig. 1/7—9) realizate pe o pastă monocromă brună (fig. 1/8b) sau neagră (fig. 1/8a), cu buza scurtă (fig. 1/3, 7—10); *bolul* cu corp bitronconic (fig. 1/1) cu picior inelar, picior ce se va dezvolta fiind caracteristic pentru nivelul II de la Gura Baciului; *bolul* cu corp semisferic și buză scurtă (fig. 2/7); *castronul globular* cu buza curbată spre interior (fig. 2/3—4) formă care se va dezvolta în etapele următoare.

Cele mai multe dintre formele de vase amintite sînt caracteristice și pentru cele mai timpurii descoperiri ceramice din Balcani începînd cu orizontul Frühkeramik de la Argissa Magula (Milojčić 1960, 35, 5/3, 7, 13, 16), la același orizont ori ceva mai târziu în descoperirile din orizontul Monocrom de la: Pyrasos (Theocharis 1959, 42, 9/5—6; 1973, fig. 29—30), Soufli Magula (Galle 1980, 2/1, 7—11) și Anzagegovo I (Gimbutas 1976, 64, III/4—5, 8—9, 11—12). Asupra vechimii acestor forme N. Vlassa atrăsese atenția, subliniind dezvoltarea lor din fenomenele care au dat naștere orizontului Protosesklo, acesta se referea, desigur, la fenomenele din Macedonia. Unele dintre forme sînt cunoscute în cultura Protosesklo (Milojčić 1960, 26, 6/3—10, 7/1, 3, 7—8, 10). Anumite forme de la Gura Baciului (fig. 1) sînt caracteristice și pentru ceea ce definim Starčevo—Criș IA, dar nu există dovezi stratigrafice în acest sens. Asocierea lor cu ceramica pictată precizează mai clar orizontul cronologic.

Obiectele. Uneltele de obsidian din primul nivel au un caracter microlitic, unele din lamele de obsidian sînt confecționate dintr-un obsidian de proveniență sudică. Pentru caracterul lor microlitic N. Vlassa (1980, 693; Vlassa—Daicovicu 1974, 11), a precizat legături cu orizontul preceramic de la Argissa Magula; din orizonturi mai târzii din cultura Protosesklo sau contemporane de la Mogoultsa (Papadopoulos 1958, 48, fig. 10), Sesklo (Theocharis 1958, 74—75, fig. 2) și Soufli Magula (Ibidem, fig. 7). Microlitele apar și în alte orizonturi timpurii, în Serbia la Nosa—Biserna Obala, Divostin și altele (D. Garašanin 1966, 2; Macpherson — Srejić 1971, 258). La Gura Baciului nu au apărut uneltele din piatră slefuită (Vlassa 1980, 693) situație semnalată și la D. Branjevina II (Srejić, 1973, 257). Din jasp cafeniu a fost confecționat un lustruit (Vlassa 1972b, 179, 2/11).

Uneltele din os nu sînt prea numeroase și constau din sule, împungătoare, un fragment de corn prelucrat și o daltă (Vlassa 1972b, 180, 3/12), piesă ce se regăsește în descoperirile epipaleolitice din Clisură (Srejić 1979, XI/4—5). Spatulile nu se cunosc. Podoabele sînt destul de numeroase în comparație cu alte obiecte, fiind confecționate din cochilii de scoici (Vlassa 1979b, 182, 4/1—3; 1980, 693) și un fragment de brățară din cochilia scoicii spondylus (Vlassa 1979b, 180, 3/11), adusă din Egea (Childe 1964, 61; Müller—Karpe 1968, 90; Horedt 1970, 103, fig. 41; Nandriș 1972, 64; Neolithic Grece 1973, 188, fig. 273; Pittioni 1980, 20). Dintr-un perete de os a fost confecționată o rondelă (Vlassa 1972b, 180, 3/13).

O piesă, aproape identică, există la Grivac—Barice I (Gavela 1958, 30/3). Din lut a fost confectionat un obiect conic, phaliform (Vlassa 1972a, 14/9) cu analogii la D. Branjevina II, Lepenski Vir Ic și IIb (Ibidem, p. 17, n. 36—38), piesă care apare și în alte stațiuni foarte timpurii la Grivac (Gavela 1958, fig. 31/5, 11), Nea Nicomedeia (Rodden 1962, 4B; 1964, fig. 11) unde, de asemenea, există piese de formă phaliformă (Ibidem, fig. 11/11; 1965, 86, bl).

Plastica de la Gura Baciului este bogată și artistic lucrată. Prin forma lor artistică sînt obiectele unice în neoliticul românesc, în special plastica zoomorfă. Din tuf vulcanic a fost confectionat un bust de femeie (Vlassa 1972a, 14/2; 1972b, 180, 3/2), un bovideu (Vlassa 1972a, 14/3) și un obiect fusiform (Vlassa 1972b, 3/1) imitînd un făt înfășat. Pe corp are incizate niște motive vegetale (? poate fi însă și joc al naturii). În legătură cu rostul acesteia lui Vlassa îi venea în minte asocierea cu o minusculă „ciurunga” totemică, idee care se regăsește la Eliade (1981, 31—32). Prelucrarea figurinelor din piatră este, de asemenea, un fenomen cunoscut și caracteristic acestui orizont timpuriu întîlnindu-se în sud: în Peștera Franchti (Neolithic Greece 1973, fig. 244), tot acolo sînt și figurine zoomorfe (Ibidem, fig. 228) sau altele (Ibidem, fig. 270—272). La Sesklo există un exemplar de lut similar celor de la Gura Baciului (Ibidem, fig. 212c).

Capetele de piatră, realizate prin sumare intervenții pe pietre de râu, descoperite numai în nivelul inferior (Vlassa 1972a, 18—21; 1972b, 187—191), au legături cu descoperirile de la Lepenski Vir Ic—Id. Asemănările îl determinau pe Vlassa să susțină o „contaminare cu influențele ultimei etape, pre- sau incipient ceramică” (Vlassa 1972a, 25; 1972b, 195; Vlassa—Daicoviciu 1974, 10).

Plastica în lut este reprezentată prin cîteva figurine de bovidee realizate cu mult simț artistic, modelate cu multă vigoare. Sugestiv este o piesă ce pare a reprezenta un bour (Vlassa 1972a, 17), reprezentarea lor fiind legată de magia vîntătorii. Figurinele antropomorfe sînt reprezentate prin două exemplare: unul plat, schematizat, reprezentînd o femeie; la alt exemplar s-a păstrat doar capul (Vlassa 1972a, 17, 14/45).

Legăturile cronologice și culturale. Așa cum se prezintă astăzi lucrurile stațiunea de la Gura Baciului este cea mai timpurie descoperire neolitică din România, ea fiind cap de serie pentru descoperirile de la Cîrcea I și Ocna Sibiului (Vlassa 1980, 695). Caracterul monocrom al ceramicii, lipsa ornamentelor din ciupituri, bogăția motivelor cu buline mari, albe, raritatea motivelor de pictură albă în rețea, lipsa vaselor patrulaterale cu soclu perforat precum și caracterul evoluției de la Gura Baciului arată desprinderea timpurie de restul complexului neoliticului timpuriu și izolarea acestei comunități. Toate acestea sînt argumente pentru vechimea mare a acestei descoperiri.

Pentru descoperirile de la Gura Baciului au fost precizate legături cu stațiuni din Transilvania, de la Ocna Sibiului (Vlassa 1980, 696), din Oltenia de la Cîrcea I (Ibidem; Garașanin 1978, 36; 1979, 104; Srejić 1973, 257) care sînt ceva mai tîrzii. În Ungaria asemenea descoperiri timpurii nu există dar apar elemente care sînt caracteristice pentru etape mai tîrzii, din etapele IC—IIA, la Szarvas (Titov—Erdely 1980, 95, 47/1, 3; Makkay 1982, 35), ceea ce nu exclude posibilitatea existenței unor descoperiri mai timpurii. În Vojvodina, în Bačka, la Donja Branjevina, în nivelul II (Karmanski 1975, 5; 1979, notele 70—71, pl. IV—V, XVII; Srejić 1973, 258; Garașanin 1978, 36—37; 1979, 104) există materiale foarte timpurii care trebuie privite cu rezerve, mai ales stratigrafia de acolo (opinii critice la Lazarovici 1975a, 10; 1976, 204—205; 1977a, 34 și urm; 1979, 267 vezi trimiterile). Descoperirile de la Gura Baciului sînt anterioare celor de la Lepenski Vir IIIa, fiind paralele cu Lepenski Vir I și II (Vlassa 1980, 694; Lazarovici 1975, 10, n. 36; 1981a) și deci anterioare celorlalte descoperiri cu care au fost sincronizate: Padina (Bukner 1974, 78, n. 14; Garașanin 1978, 36), Divostin, Banja (Macpherson — Srejić 1971), Grivac (Gavela 1958; 57—59; Garașanin 1978, 36—37) și altele.

Descoperirile de la Gura Baciului se leagă de cele mai timpurii orizonturi cu ceramică pictată din Macedonia de nord și de sud, cu cele mai vechi materiale

de la Anzabegovo I (probabil Ib, Ic) sigur anterior de Vršnik I (Ic) (Garašanin 1978, 38; Brukner 1978, 78; Vlassa 1980, 692—693; Nica 1976, 13; 1977, 440—442). În cronologie absolută descoperirile trebuiesc plasate înainte de 5.500 î.e.n.

Etapa IC. Trăsăturile caracteristice au putut fi precizate numai după publicarea materialelor de la Cîrcea—Hanuri (Nica 1975; 1976) și de la Ocna Sibiului (Paul 1961; 1982). Pe baza acestor descoperiri am constatat și o dăinuire a materialelor din nivelul I de la Gura Baciului. Descoperirile de la Cîrcea reprezintă un nou impuls cultural, sudic. Ele pot fi raportate la descoperirile din Macedonia de nord, la Anzabegovo și Vršnik, mai bine cunoscute, dar au strins legături cu materialele din Bulgaria, despre care însă lipsesc amănunte.

Factura. Categoriile precedente se mențin. Ceramica amestecată cu plavă se înmulțește. Tot mai frecventă este angobarea cu roșu, pictindu-se tot mai des pe un asemenea fond. Pictura și slipul sînt tot mai groase. Specia de ceramică roșie este cea numită în literatură red ware, socotită fiind o caracteristică a fazei timpurii (Berciu 1940, 14; 1959, 70; Brukner 1968, 63; Milojević 1943/1944, 1, 7; Makkay 1965, 8; 1966, 47; Vlassa 1958—1966, 23); ea nu e însă atît de timpurie cum apare aici, și va dăinui, fiind caracteristică și pentru faza a II-a. După factură, în diferite așezări, observăm două tendințe: 1) înmulțirea acestei categorii în așezările secundare și cele aflate în involuție; 2) raritatea ei în așezări aflate în plină evoluție. Prima situație se întîlnește la Gura Baciului, cea de-a doua la Cîrcea și Ocna Sibiului. Alte categorii ceramice întîlnite sînt: a) la ceramica uzuală și semifină speciile monocromă roșie, gălbuie, brun-cenușiu, brună; b) la ceramica fină aceleași nuanțe plus negru.

Statisticile de la Cîrcea-groapa 1 dau următoarele proporții: 25% ceramică monocromă roșie; 42% cenușie; 3,8% impresiuni și briuri alveolare; 0,67% ceramică pictată; 0,004% incizii lustruite (Nica 1976, 442).

Formele. Puținele forme publicate arată o creștere a numărului vaselor largi, cu gura largă, în timp ce numărul vaselor globulare se reduce. Oala este turtită, cu gîtul cilindric scurt (*fig. 2/8—9*), cu gura largă și peretele arcuit (*fig. 2/6, 8, 11*). Castronul are pereții arcuiți spre interior (*fig. 2/3—4*). Cupa are pereții ușor bitronconici (*fig. 11/11*), forme cunoscute și în sud în cultura Protosesklo. Strachina este deschisă avînd buza scurtă și corpul globular (*fig. 2/7*). Patara are umărul profilat (*fig. 2/*). Formele de la Gura Baciului arată o dezvoltare locală, tinzînd spre cele largi, în vreme ce la Cîrcea arată puternice influențe Protosesklo (Nica 1977, 13; 1976, 436, 7/5, 11, 16, 8/19—29) și Anzabegovo I (Gimbutas 1976, 64, III/9).

Ornamentele. Ceramica pictată dezvoltă motivele din nivelele anterioare. Motivistica se complică și evoluează, grupîndu-se în triunghiuri, romburi, zig-zaguri și alte motive care se vor menține. În etapele următoare punctele vor fi înlocuite cu linii. Pe baza descoperirilor de la Cîrcea, Grădinile—Izlaz (nivel I, Nica 1981b, 33, 3/3, 4/1) și mai ales de la Ocna Sibiului se poate observa că sînt preferate motivele din puncte mici cu o motivistică mai complicată (*fig. 2/3, 6—7*), fiind asociate cu motive din linii pictate cu alb (*fig. 2/9*) și Grădinile (Nica 1981b, 33, 4/5). Aceeași combinație de motive este întîlnită și la Szarvaș (Titov—Erdely 1980, 47/1, 3), Grivac (Gavela 1958, *fig. 57—59*) și altele (Karmanski 1979, XVI—XXVII).

Liniile pictate, fără contur precis de la Gura Baciului (Vlassa 1972a, 27/6—8, 10; 1972b, 16, 1/6—8) sînt elemente ce se întîlnesc la Donja Branjevina (Karmanski 1975, 14—17, V/5; 1979, XVII) și Lagytenujuvo (Gaul 1948, X/20). Cele de la Cîrcea se dezvoltă în stil curbo-liniar, mai ales în nivelul următor, Cîrcea II (Nica 1977, 20, *fig. 9*). Asemenea motive se întîlnesc la Anzabegovo în nivel I (Gimbutas 1976, 91, 49/2—3, 5, 10; 50/1, 3—4, 7—8). Motivele de la Grădinile fac,

de fapt, trecerea de la nivelul Cîrcea—Hanuri I la nivel Cîrcea—Hanuri II. Motivele din buline sînt mai evoluat în nivelul I de la Grădinile (Nica 1981b, 33, fig. 4/1, 3/3). Liniile în zig-zag, romburile, triunghiurile de la Gura Baciului (fig. 2/4; Vlăsa 1972a, 26/10; 1972b, 15.2/10) și Cîrcea I (Nica 1977, 2/3, 5/1a—b) sînt destul de rar întîlnite la acest orizont, fiind cunoscute la D. Branjevina (Karmanski gr. 2/II, pl. XXII/8; gr. 6/II, XXIV/1—2, gr. 7/2, XXV/1—2) și Grivac (Gavela 1958, 58/1, 3, 59/5).

În afară de ceramica pictată mai sînt și alte categorii de ornamente: plastice, imprimate și din ciupituri. La Gura Baciului există un singur fragment decorat cu scoica (Vlăsa 1972a, 20/11) și unul din linii lustruite (fig. 2/2). Incizii lustruite apar la Cîrcea I (groapa 1: Nica 1977, 11/3) dar se mențin în complexe mai tîrzii, în Cîrcea II (II final: Nica 1977, 11/2—3). La acest orizont cronologic se întîlnesc și la Donja Branjevina II (Karmanski 1975, 13, 13/II). Lipsa ornamentelor cu ciupituri de la Gura Baciului și prezența lor la Cîrcea, Grădinile (Nica 1981b, 31, 3/7) și Ocna Sibiului sînt evidente.

Uneltele și podoabele acestei etape sînt sărace. Se cunosc cîteva rîșnițe, pietre cu urme de prelucrare și altele (Nica 1977, 16—17, 17/3—6, 11—12). Două piese de obsidian, din cel mai vechi orizont, arată prezența încă a unor piese cu caracter microlitic, reprezentînd forme geometrice (Nica 1977, 16, 19, 6/7—8). Uneltele de silex, ceva mai numeroase, arată existența unei industrii lamelare, multe dintre acestea avînd urme de rețușe (Nica 1977, 19, 6/9—12; 1981b, 6/4—7), legîndu-se de industria silexului din nivelul II de la Gura Baciului. Industria osului este ceva mai bine reprezentată. Din corn și pereți de oase au fost confecționate spatule, linguri și străpungătoare (Nica 1977, 19, 6/1—5; 1981, 37, 6/1, 9). Mai deosebită este o figurină ce redă un cap, de căprior (?) (Nica 1977, 19, 6/6; 1976, 8/3) și un alt exemplar de la Grădinile ce redă un cap de șarpe (Nica 1981b, 5/4, 31, 3/10). Altărașele de cult sau opaițele au o formă caracteristică pentru această etapă (Nica 1976, 8/1—2) foarte asemănătoare cu exemplarele de la Donja Branjevina (gr. I/II; Karmanski 1968b, 8/9, 1/5, IV/1; 1979, XXIV/1), descoperiri care confirmă orizontul cronologic (trecerea de la faza IC la IIA) confirmînd odată în plus caracterul mai evoluat al descoperirilor de la Cîrcea față de cele de la Gura Baciului. O piesă deosebită este o figurină prismatică de la Grădinile (nivel II: Nica 1981b, 5/1) piesă care își avea corespondențe, ceva poate mai timpurii, la Gura Baciului.

Încadrarea cronologică și legăturile culturale. Descoperirile de la Gura Baciului I, Cîrcea I, Grădinile I, Ocna Sibiului, la care mai trebuie adăugate și materiale descoperite la Valea Râii și Verbița (Berciu 1966a, 70, 87, 2/2), formează primul orizont neolitic cu ceramică pictată din România. Nu toate descoperirile sînt la fel de timpurii. Separările pe etape nu sînt întotdeauna foarte precise, mai ales cînd sînt cercetări restrînse și materiale puține. Urmărind însă foarte atent evoluția unor elemente, apariția altora noi, se pot trage concluzii mai nuanțate. Acest prim orizont joacă un rol important la neolitizarea diferitelor zone. Gura Baciului va contribui la neolitizarea comunităților epipaleolitice sau mezolitice din bazinul Someșului, deși asemenea comunități nu au fost încă semnalate ele sînt de presupus, mai ales din cauza mormintelor de la Gura Baciului. Descoperiri de unelte șlefuite, asociate cu cele cioplite și lipsa ceramicii neolitice presupune existența unei comunități mezolitice sau epipaleolitice la Coldău (?!; materiale inedite în colecția MIT- Cluj). În nivelul II de la Gura Baciului, chiar și etapa IC, conține o serie de elemente care presupun existența unui proces de neolitizare. Orizontului IC de la Gura Baciului credem că îi aparțin mormintele, descoperirile de capete de piatră, toporul tip Vălătuc (Walzenbeil), ce ar marca, poate, un proces de neolitizare ce s-ar petrece aci. Aceasta ar explica caracterul Cromagnon B al descoperirilor osteologice umane de la Gura Baciului (Vlăsa 1972a, 21, 25; 1972b, 191) și ar ex-

plica semnele de întrebare care se ridică (Marinescu—Bilcu 1975, 491). Mormintul 1 de la Gura Baciului (Vlassa—Palkó 1965, 17), care este și mai târziu stratigrafic, nu este rupt de celelalte, el conținând elemente brahiceane la un tip alpinoid, ceea ce o determină pe Olga Necrasov (1965, 25), cu foarte clare rezerve să precizeze „...o variantă extremă, ușor brahicefalizată a tipului mediteranoid vechi sau o individualitate proprie ?...” Acest schelet a fost mai apoi, cu prea multă ușurință despărțit de celelalte și socotit mult mai târziu, pentru a putea fi încadrat cu cele de la Lepenski Vir IIb (Srejić 1973, 261) ceea ce nu se poate susține, toate mormintele de la Gura Baciului sînt mai timpurii decît cele din nivel Lepenski Vir IIb.

În această vreme, în Clisura Dunării (Djerdap), se petrece un proces îndelungat de neolitizare a unor comunități epipaleolitice ori mezolitice, proces care după datele C₁₄ este datat în jur de 5140±100 (Lepenski Vir Ia) și se încheie pe la 4610±100 (Lepenski Vir II) (Srejić 1969, 39; 1981, 53—55; Quitta 1969, 228 și urm.). Această perioadă este cunoscută sub numele de cultura Lepenski Vir—Schela Cladovei. Sub termenul de cultura Schela Cladovei unii cercetători văd comunități epipaleolitice finale (Boroneanț 1973, 165), alții le socot mezolitice (Mogoșanu 1978, 335). Noile cercetări de la Ostrovu Corbului, pun într-o lumină nouă originea, evoluția și durata culturii Schela Cladovei (Mogoșanu 1978). Climatul de stepă, precizat pe baza diagramelor polenice (Circiumaru 1973, 172—173), ocupațiile legate de pescuit, vînațoare, un început de cultivarea plantelor, domesticirea cînelui și porcului (Circiumaru 1973, 173; Mogoșanu 1978, 338, 345) sînt elemente care trebuie încă analizate. Ipoteza transformării epigravetianului în tardenoisian nu este acceptată precizîndu-se o contemporaneitate a lor (Mogoșanu 1978, 345—347). O evoluție mai îndelungată a fost sesizată la O. Corbului (Ibidem, 333). În zona Clisurii lipsesc descoperiri timpurii, de origine sudică, de genul celor din fazele IB, IC, cum sînt la Gura Baciului, Cîrcea, Ocna Sibiului. Cele mai timpurii materiale sînt cele de la Cuina Turcului I și Lepenski Vir IIIa₁, care se datează, cel mai timpuriu, în faza IIA (Lazarovici 1981a). În toată această vreme, în Clisură dăinuiesc comunități epipaleolitice sau mezolitice și vor dăinui încă, procesul de neolitizare de aici fiind mai îndelungat încheindu-se în etapele IIB—IIIA (Lazarovici 1977a, 8—14, 34 și urm.; 1978/1979, 27—31; 1981a). Procesul de neolitizare socotim că a fost declanșat de prezența unor comunități sudice în genul celor de la Gura Baciului — D. Branjevină — Cîrcea.

FAZA A II-A este o perioadă de generalizarea neoliticului timpuriu în regiunea carpato-dunăreană. Procesul de neolitizare este complex. În cele mai multe zone ale vastei arii a neoliticului timpuriu se petrece un proces de difuziunea neoliticului ceramic, din unele epicentre: în Oltenia, este determinat de caracterul dinamic al comunităților de aici dar și al unei permanente legături cu lumea balcanică, cea din bazinul Mariței (Nica 1971, 555; 1976, 460—463); în Transilvania, în jurul Sibiului și Clujului, ca urmare a prezenței celor două stațiuni timpurii, lucrurile par să se fi petrecut altfel decît în Oltenia. La Gura Baciului este un fenomen de izolare locală. Nivelul II este în involuție, față de fenomenele din Oltenia și Bačka și mai departe spre sud. O situație similară trebuie să se fi petrecut la Szarvas.

Etapa IIA. Trăsăturile caracteristice ale acestei etape pot fi precizate în funcție de materialele din Oltenia, pe baza descoperirilor de la Cîrcea, Grădinile și Verbița. În această etapă se constată cel puțin trei grupe de descoperiri: cele din Oltenia cu strînse legături în lumea balcanică; cele din Banatul de sud, în contact cu comunități epipaleolitice și cu cele din Serbia, deasemenea în contact cu lumea sud-balcanică; și cele din bazinul Someșului, Mureșului și Crișurilor, aproape izolate de lumea balcanică. Banatul se află în situație specială. Nordul Banatului are o evoluție aparte, mai ales în ultima parte a fazei II (în IIB), cînd se leagă de evoluția grupului Körös. Aceste fenomene par a fi doar la nord de Beghei și pe Mureș (Lazarovici—Pădureanu 1981, 55—56).

Factura ceramicii, la cele trei grupe, este diferită în funcție de fenomenele procesului de neolitizare. Cele din prima grupă (mai ales Oltenia) au o pastă bună, bine netezită, bine arsă și lustruită fiind pictată cu alb și roșu. Aspectul

monocrom se păstrează, dar treptat specia roșie monocromă este înlocuită cu cea pictată cu roșu, bine lustruită (red-ware; Berciu 1940, 14; 1959a, 70; Nestor 1951, 59; Vlassa 1966a, 23; Lazarovici 1969, 9), categorice care durează mult. Mai rar întâlnită este ceramica neagră, care apăruse în fazele precedente și care o vreme va dispărea. O reîntâlnim la Cuina Turcului în nivel I pentru ca în nivelul II să se rărească (Păunescu 1978, 37, grupa A și D), care însă se deosebește de cea din fazele târzii, de aspect negru-cenușiu și ardestec moale. Ceramica din Banatul de sud păstrează aspectul monocrom, mai pronunțat decât în alte zone, mai ales în stațiunile mici și cele aflate încă în proces de neolitizare, la acest orizont cronologic. Factura ceramicii este încă bună, arderea nu este prea puternică; vasele în spărtură sînt negre. Mai există un grup care se dezvoltă la acest orizont cronologic, din așezări de fază I, din cele de genul Gura Baciului, Ocna Sibiului — cazul cu descoperirile de la Cenad (fig. 3/14), Uioara de Sus (fig. 3/18), de factură roșie, lustruită puternic, dar arsă slab (aceasta în stațiuni principale) și altele arse slab, rău netezite, cu slipul sau angoba care pică, fiind întâlnite la Uliuc (Lazarovici—Resch—German 1982) și mai târziu la Basarabi (Nica 1971).

Formele. O analiză amănunțită a lor este dificilă, lipsind în momentul de față prelucrări exhaustive de materiale. Unele din formele vechi se mențin: cele ușor bitronconice de la Cuina Turcului I (fig. 3/28). Vasele globulare, din pastă fină sînt caracteristice, avînd buza scurtă (fig. 3/19—22) fiind lucrate dintr-o pastă monocromă. O formă care se dezvoltă în această etapă este strachina tronconică cu picior scund, plin (fig. 3/14) sau gol (fig. 3/15, 17). O variantă a acestora are peretele curb (fig. 3/16), formă care se va dezvolta mai apoi (fig. 4/17—18, 5/20—21). Un exemplar neobișnuit, prin lărgimea sa, a fost descoperit la Gura Baciului II (fig. 3/10; Vlassa—Palkó 1965, 56, 3/7). Strachina cu picior perforat, cu buza lobată, de la Cuina Turcului (fig. 3/13) este caracteristică pentru acest orizont cronologic în zonele din sudul Banatului și în Vojvodina, fiind cunoscută la Lepenski Vir (Srejović 1971, pl. 12), Padina (Jovanović 1968, IV/4; 1974, pl. III; Dimitrijević 1974, 1/17), D. Branjevina (Dimitrijević 1974, 1/19; Karmanski 1979, XXXII/1—6), formă care, poate, a fost folosită ca altăraș pentru ofrande. Mai sînt și alte forme deosebite care apar în această vreme, dezvoltîndu-se ulterior (fig. 3/27).

Ornamentele. Ceramica uzuală este în cea mai mare parte ornamentată cu ciupituri și impresiuni cu unghia, momentul culminant va fi în etapele următoare. Barbotina și inciziile nu sînt cunoscute în nici o stațiune. Foarte rare sînt ornamentele lustruite (Lazarovici 1979a, 43; Nica 1976, 449, 8/2, 12) și cu totul excepționale sînt impresiunile cu scoica (Vlassa 1972a, 15, fig. 20/11).

Ceramica pictată este realizată cu pictură albă pe fond roșu, monocrom. Pictura este de bună calitate, mai ales în acele așezări care păstrează strîns legături cu lumea sudică și mai puțin bine realizată în așezările care continuă o evoluție mai veche. Motivele ornamentale sînt comune unui spațiu mai larg, fiind destul de variate. Din etapa veche se păstrează motivele pictate cu puncte albe, formînd motive în zig-zag (fig. 3/22), linii paralele (Nica 1976, 437, 1/13), spații pictate (fig. 3/7), liniile fără contur precis, pictate cu alb (Gura Baciului: Vlassa 1972b, 16/1, 6—8, 11) și liniile din valuri verticale (Gura Baciului II: Vlassa 1968, 4/2). Alte motive constau din benzi în rețea (fig. 3/17), benzi hașurate (fig. 3/16) care, uneori, formează motive complicate (fig. 3/20 = Cîrcea — nivel I final: Nica 1976, 438, 2/2—3; 1977, 21, 9/1); romburi pictate cu alb (fig. 3/19); benzi late formînd meandre (fig. 3/21; Grădinile (Nica 1981b, 3/1), hașuri ce umplu spații curboliniare (fig. 3/29).

Un loc aparte îl ocupă motivele din cîmpuri largi, pictate cu alb, cu motive curboliniare. Într-o etapă ceva mai timpurie ni se par cele de la Gura Baciului și poate Anazbegovo I, dar sigur mai târziu, după stil și evoluție, sînt cele de la Cîrcea (fig. 3/15). Unele motive se mențin mai târziu dezvoltîndu-se în ceea ce se cheamă „solid stile“ (discuții și bibl. Lazarovici 1979a, 41, nota 230). Mai există și alte motive cum sînt cele ce formează meandre, spirale nefiind însă prea numeroase (fig. 3/24). O dezvoltare locală o au motivele de la Gura Baciului II constînd din meandre, cîrlige, bastonașe, linii curbe largi, pictate cu alb-

crem (Vlassa 1968, 374—375, fig. 4/2—3, 5—6; 1972a, 27/5; 1972b, 16/1.5. Tot rezultatul unei evoluții locale par să fie motivele întunecate pe fond alb-văros. Ar putea aparține unei etape mai târzii decât o socotește N. Vlassa (1968, 4/7).

Obiectele. O serie de obiecte din os, corn, piatră și lut aveau rosturi practice sau reprezintă simboluri investite cu rol magic. Din corn și os au fost confecționate undițe mici și mari (fig. 3/1, 8), spatule (fig. 3/23), podoabe (fig. 3/3—4) și amulete (fig. 3/9). Din piatră au fost confecționați nasturi (fig. 3/2). Altărașele de cult sau opaițele au forme noi, fiind decorate cu excizii triunghiulare sau două proeminente în relief, formând niște ochi (fig. 3/12).

Un loc aparte îl reprezintă o piesă din colecția Nagy, provenită de la Cenad (fig. 3/5) lucrată din marmoră. Aceasta ni se pare o piesă de import sudică, servind, foarte probabil, ca opaiț sau măsută de ofrandă.

Legăturile cronologice și culturale. Prin analiza motivelor și formelor ceramice, ținând cont de asocierile de materiale, precum și de zonele de contacte culturale se pot preciza legături ce merg pînă la similitudine. Descoperirile de la Cîrcea prin tehnica și motivistică se leagă de materiale din descoperiri mai vechi de la Kremiková (Gaul 1948, III/3—7, IV/5), Lagitenjuvo (Ibidem, X/20, XI/4), Rebrovo (Ibidem, V/1—2, 4), Karanovo (Georgiev, 1971, 25—26; Müller—Karpe 1968, 156/A6), Gradešnica (Nicolov 1974, fig. 3) și altele (Georgiev 1971, 14—16, 29; 1972, 21; 1973, 263—272). Legături similare pe aceleași genuri de motive și poate altele a precizat D. Berciu (1940, 16; 1957, 179; 1959, 75; 1961, 13—14; 30—32, 39, 111 ș.a.; 1966a, 67—72); și M. Nica (1971, 553—555; 1976, 427, 436, 447; 1977, 13, 19—20). Descoperirile din Banat se leagă atît de cele din Bulgaria, pentru care au fost precizate legături de către V. Boroneanț (1968, 6, 8, 16; 1970b, 409), cît și de cele din Jugoslavia cu legături precizate de Lazarovici (1979a, 43—44, notele 251—268 și bibl.). Descoperirile din Transilvania, de la Gura Baciului și Ocna Sibiului, oferă cele mai multe posibilități de sincronizare cu lumea panonică, Ungaria, Vojvodina, Serbia, Macedonia, Bulgaria (Vlassa 1966; 1967, 407; 1972a, 24, 228—29; 1972b, 129; 1980, 693—693, 695) opinii acceptate de numeroși cercetători (Makkay 1971, 40; Garašanin 1973, 106; 119, 132—133; 1978, 36—40; Srejić 1973, 254, 259—260; Brukner 1974, 39; 1978, 78; Dimitrijević 1974, 98, 101; Dumitrescu 1974, 20 D. Garašanin 1980, 74—75; Kalicz 1980, 100).

Pe baza analizelor de mai sus se pot preciza următoarele descoperiri de fază IIA din România: Beșenova, Cenad, Cîrcea II, Cuina Turcului I, Grădinile I, Gura Baciului II, Ocna Sibiului, Uioara de Sus, Valea Râii, Verbița și poate altele. Începutul legăturilor cu cultura Sesklo socotim că porneau de la acest orizont cronologic sau la finele său.

Etapa IIB. Aceasta marchează începutul unor schimbări petrecute în aria vastei civilizații, care se vor generaliza în faza următoare. În unele zone continuă să se dezvolte pictura cu alb, în vreme ce în altele apare și se dezvoltă pictura cu negru precum și alte elemente cum sînt: barbotina organizată, barbotina stropită, inciziile și altele. Apariția picturii cu negru este asociată cu o anumită plastică, altare și peceți care arată, de asemenea, strînse legături cu civilizațiile sud-balkanice, în special cu cultura Sesklo, legături începute la sfîrșitul fazei precedente.

Factura ceramicii este bună, în special lustruirea, amestecul la fel și arderea. Toate acestea demonstrează momentul de maximă dezvoltare a acestei civilizații și unitatea pe spații largi. Acestea i-au determinat pe mulți cercetători să considere grupul Criș ca fiind aparte de grupul Körös și Starčevo, cele mai multe opinii se născuseră din cauza unor informații insuficiente, săpături limitate, analize restrînse, izolate, locale.

Trăsăturile caracteristice pot fi precizate pe baza materialelor rezultate din cercetările de la Cîrcea (groapa 2 și 6) și de la Cuina Turcului, nivel Cîrș II. O serie de stațiuni sau zone, aflate în curs de neolitizare, în această vreme, au materiale comune din pastă bună, cu pleavă, negre în spărtură, ornamentate cu ciupituri, fără a cunoaște barbotina sau cu foarte puțină barbotină. Asemenea materiale au apărut la Gornea—Locurile Lungi (bordei 4: Lazarovici 1977a, 44—45, XII/2—4, XIX/6, 9, 11 — socotite de fază IIIA). În anul 1981 au fost descoperite încă două bordeie care arată că locuirea începe mai de timpuriu în aceste zone, în etapa IIB. Tot o datare timpurie în zonă o cer și materialele descoperite la Gornea—Vodneac. (Ibidem, 13, n. 78). Probleme asemănătoare de datare și încadrare ridică și descoperirile de la Icoana (Ibidem) și mai ales cele de la Ostrovu Corbului (Mogoșanu 1978). Stațiunile principale — cum este cazul cu cea de la Cîrcea, Verbița și Ocna Sibiului, cu strînse legături cu lumea balcanică, au un aspect deosebit. Cele aflate în involuție sau în proces de neolitizare (cazul celor din Clisură), dezvoltate pe un fond vechi dar în evoluție proprie, și cele izolate (cazul descoperirilor de la Gura Baciului III) ridică, fiecare în sine, probleme asemănătoare.

Ceramica pictată, păstrează, pe de o parte, motive vechi (la Cîrcea, de exemplu, fig. 4/10) pictate cu alb. Alte materiale arată o dezvoltare în stil propriu a picturii cu alb, cu motive rectilinii (fig. 4/12, 19) sau din cîmpuri curbo-liniare largi cu alb, de aspect văros, dar realizate înainte de ardere, asociate cu motive roșii pe fondul vasului, de obicei monocrom. Motivele sînt realizate cu triunghiuri hașurate, opuse formînd spații în zig-zag (fig. 4/4). Pictura este realizată cu culori întunecate roșu, brun și negru, cu diferitele variante de triunghiuri hașurate (fig. 4/15—16) dispuse în interiorul sau la exteriorul străchinilor și cupeilor. Alte motive constau din triunghiuri mici, sub buza vasului alternînd cu benzi din linii paralele terminate în cap de ogivă (fig. 4/17) și cîmpuri mari, triunghiulare, pornind din buză spre fund (fig. 4/18).

Ornamentele din ciupituri (fig. 4/9) cunosc diferite combinații. În Clisură apar la Cuina Turcului (Păunescu 1978, 39, 16/1—3, 6). În Transilvania se cunosc în nivelul III de la Gura Baciului (Materiale inedite în MIT, informații N. Vlăssă). Ornamentele din linii incizate și lustruite sînt rare (Cuina Turcului: Păunescu 1978, 40, 17/8; Cîrcea, fig. 4/22; Nica 1977, 13/8).

Formele. Unele forme vechi se mențin sau cunosc o ușoară evoluție: vasul patulater cu picior perforat (fig. 4/5); vasul globular (fig. 4/6—12); vasul globular cu corpul turtit (fig. 4/26). Alte forme devin mai frecvente în această etapă: oala cu profilul piriform (fig. 4/7); vasul cu picior îngroșat (fig. 4/24) — formă care apare în asociere cu ceramica cu barbotină, socotit, eronat, vechi (Galbeniu 1975, 18, 5/3, 7); străchinile cu peretele curb (fig. 4/14—16) sau profilat (fig. 4/13, 20), forme cunoscute și în etapa precedentă, în nivel Gura Baciului II (MIT, colecția Takács, IV 9366); străchinile cu picioare scurte lobate, din pastă fină (Cîrcea: Nica 1977, 21, 7/8—11; 10/2, 15) — diferite de picioarele de cupe tîrzii, mai înalte și masive, (Milojčić 1949, 79; Zaharia 1962, 23, 7/3—4; Childe 1964, 87, fig. 46; Berciu 1966a, 73; Lazarovici 1969, 7/9—10; Brukner 1968, 52, II/7; Nica 1977, 21, 7/6, 8). O formă aparte este vasul în formă de lălea de la Verbița, cu piciorul crestat (fig. 4/1; Berciu 1952, 17/2) — formă cu strînse legături cu lumea balcanică (Lazarovici 1971b, fig. 5). În această fază apar, apoi se dezvoltă în mod deosebit, cupele cu picior, cu corpul profilat (fig. 4/17, Dubova—Peștera lui Climente: Lazarovici 1979a, 46, fig. 4; V/A 30) sau globular, semisferic (fig. 4/18, Beșenova: Ibidem, V/A 31).

Legăturile cronologice și culturale. Pe baza motivelor pictate cu alb (fig. 4/3, 14) în asociere cu celelalte elemente se pot preciza legături cu stațiunile de la Lepenski Vir IIIa₂ (Srejić 1971, 15/6), D. Branjevina (Karmanski 1968a, III/1—2, 4, 4, 10—11; 1975, V/2; 1979, XIX/1, 3, XXII/1—3). Pictura cu negru sau brun, cu motive din buline are legături la Anzabegovo II (Gimbutas 1976, 102, 57/2, 4, 58/1—4), Mouguilitsa I (Papadopolou 1968, 40, 1/8 — la orizont Preseskleo). Motivele de la Gura Baciului (Vlăssă 1968, 4/2—3, 6—7) au analogii

în orizonturi mai timpurii la Nea Nicomedeia (Rodden 1962, 28, 10/P30) și Podromos (Hourmouziadis 1971, 1/5—7, 170, 2/6—7). Cupa cu picior, de la Beșenova (fig. 4/18) are analogii foarte timpurii la Nea Nicomedeia (Makkay 1974, 147, 1/4), Sesklo (Theocharis 1973, 30 — pictată acolo cu alb) și lângă Larissa (Makkay 1974, 147, 1/10). Cupa de la Dubova—Peștera lui Climente (fig. 4/17) are analogii la Rug Băjir (Garašanin 1961b, fig. 64), Bubaň (Milojčić 1949, 29—10), Grabovac (Todorovici 1967, 79, 1/7) și altele, toate însă mai târzii. Triunghiurile sub buză, pictate cu negru, hașurate (fig. 4/15—16) au analogii la Vučedol (Schmidt 1945, 197), Bubaň (Dimitrijević 1974, IV/7), D. Branjevina (ibidem, IV/7) și altele (Müller—Karpe 1968, 154/A 9, 155/D 1).

Pe baza trăsăturilor caracteristice, analizate prin prisma stratigrafiei comparate, numeroase materiale și nivele sau complexe aparțin acestei etape: Cîrcea, gropile 1, 2, 6; materiale de la Grădinile, Verbița și Basarabi din Oltenia; Dubova—Cuina Turcului II, Peștera lui Climente, Gornea—Căunița de Sus, Schela Cladovei, Beșenova și Cenad în Banat; Gura Baciului III, Ocna Sibiului, Nandru—Peștera Spurcată și altele din Transilvania.

FAZA A III-A

Această fază este perioada de maximă înflorire a marelui complex cultural al neoliticului timpuriu, reprezentat de cultura Starčevo—Criș. Această înflorire cuprinde cele mai variate aspecte: înmulțirea stațiunilor, depuneri groase în așezări, urme intense de locuire, dezvoltarea industriei ceramicii, a obiectelor sculptate, a obiectelor de cult și altele.

Cu această etapă se extinde procesul de neolitizare a altor zone din România: în sudul Crișanei, continuînd spre sfîrșitul etapei în nordul provinciei (Ignat 1978; 1979; Lazarovici 1980; Lazarovici—Pădureanu 1981). Tot acum socotim că se extind fenomenele din Transilvania, Oltenia și Cîmpia Română spre Moldova și nu invers din Moldova spre Cîmpia Română (Berciu 1966a, 68; Comșa 1973, 36).

Etapa IIIA. Factura ceramicii este foarte bună. Ca degresant, la specia uzuală, se folosește pleava, arderea fiind bună, dar nu foarte puternică. Netezirea este bună, în special partea interioară a vaselor. La ceramica fină și semifină se folosește ca degresant nisipul și pleava. La unele specii fine se folosește nisipul, vasele fiind în aceste cazuri arse puternic, iar lustruirea fiind foarte bună. Ceramica pictată are uneori fondul pictat, alteori se pictează direct pe fondul vasului.

Ornamentele. Sistemul de bază al ornamentației este cel cunoscut în întreaga arie a civilizației, el în această vreme atinge apogeul. Ornamentele din ciupituri, impresiuni, cunosc o mare varietate de motive, ordonate cîndva (Lazarovici 1979a, 36—39, 45, fig. 3, tabel 3). Dintre motive sînt caracteristice: apăsările cu unghia, grupate (Ostrovu Golu I: Lazarovici 1979a, VI/C 17; Lazarovici—Resch—Germann 1981, 17/2 de la Unip), alveolele cu urme de unghie (Lazarovici 1979a, V/C 16; Lazarovici—Resch—Germann, 1981, 1/18, 22, 25) — răspîndite în numeroase stațiuni. Cele mai timpurii sînt cele de la Cuina Turcului (Lazarovici 1979a, variantele a₁₀, a₁₃; Lazarovici—Pădureanu 1981, V/19) fiind cunoscute și în alte stațiuni fără a se fi insistat asupra lor; linii din apăsări, grupate cîte două, trase cu unghia (fig. 5/5) (Arad—Grădiște 1: Lazarovici—Pădureanu 1981, 3/7); motive combinate în diferite stiluri (Beșenova; fig. 5/6; C. Turcului I: Lazarovici 1979a, VI/C 28—29) și ornamente lustruite (Cîrcea: Nica 1977, 11/4—6 (groapa 3) și 11/3 (groapa 2)).

În stațiunile în care ornamentele incizate se întâlnesc mai rar se constată un fenomen de retardare, din faze anterioare — cazul cu Gura Baciului III și Ghirbom (Aldea 1972). Inciziile, în această etapă, sînt încă rare. Descoperiri există la: Beșenova (fig. 5/4), Cîrcea (Nica 1977, 11/8), Dumitra—Gurguleu (Drașoveanu 1981, 34, n. 5), Giulvăz (descoperiri inedite, Lazarovici) și Jupa (Materiale inedite în Muzeul din Caransebeș). Aparte sînt inciziile mai late (Lazarovici—Pădureanu 1981, 4/4), elemente frecvente pentru faze mai tîrzii (Lazarovici 1979a, tabel 3, p. 45). Barbotina stropită și cea organizată, după cît se pare apar împreună în aria sudică, sînt preferate diferit în diverse zone ale vastei arii. Barbotina stropită (tip b₃ la Lazarovici 1979a, VI/C 1, 14), cunoaște o variantă aparte, în nordul Banatului, la Giulvăz (materiale inedite descoperite în anul 1980 de noi) și Arad—Grădiște 1 (fig. 5/13—14). Barbotină din proeminențe alveolate (tip b₄) este preferată în aria grupului Körös, în care cunoaște o dezvoltare aparte. În România apare la Unip (Lazarovici—Resch—Germann 1981, 18, 11/39) și Straja (materiale inedite în Muzeul din Alba Iulia, inv. 4413—4420). Barbotina organizată (tip b 6—8) este caracteristică pentru această etapă și apare în procente diferite în diverse stațiuni la: Gornea—Locurile lungi (Lazarovici 1979a, VI/C 37), Ostrovu Golu I (Ibidem, VI/C 6), Giulvăz (materiale inedite), Galda de Jos (fig. 5/15: informații amabile I. Al. Aldea) și Tirgu Mureș—Cetate (Materiale inedite în Muzeul din Tirgu Mureș, informații amabile A. Zrinyi și M. Grozav).

Ornamentele plastice constînd din briuri, briuri alveolate, briuri sub buză și altele sînt nelipsite (Lazarovici 1979a, VI/B 17, C 12, 18) în această vreme, fără însă a juca un rol deosebit.

Ceramica pictată. Predominantă este pictura cu negru, deși mai există și pictură cu alb, dăinuind din faze mai vechi (Păunescu 1978, 41, 18/3, 6), de altfel se păstrează și alte elemente cum ar fi bulinele cu negru (Cîrcea groapa 3, Nica 1976, 11/12), fiind asociate cu liniile curbolineare negre (Nica 1977, 21, 9/26). Motivele pictate cu negru, din triunghiuri în rețea, apărute în faza precedentă, se înmulțesc apărînd la Ostrovu Golu I (Lazarovici 1979a, VI/C 46; 1981 4/23), Grădinile—Fîntîna lui Duțu (fig. 5/17) și altele. Benzi de linii mai groase, pictate cu negru sînt cunoscute la O. Golu I (Lazarovici 1979a, VI/C 43—44), fiind asociate cu benzi hașurate (Ibidem VI/C 42). Ceramica pictată de la Giulvăz ocupă un loc aparte, mai ales prin tehnica picturii și motivele din ghirlande (fig. 5/8a—c: Lazarovici 1969, 17, 9/1—3; 1972, VII/D 1). Acest motiv face trecerea de la etapa IIIA la IIIB. După factură sînt caracteristice pentru faza a III-a. Ghirlande mai simple sînt cunoscute la Ostrovu Golu I (Ibidem, VI/C 45). O ceramică pictată cu negru a apărut la Parța în tellul II (sondat în 1979 de Lazarovici—Drașoveanu, materiale inedite, referiri sporadice) avînd motive geometrice, șterse.

Formele din această etapă încep a se diversifica. Varietatea este mare, la tipuri și variante: strachina tronconică (fig. 5/1) — este întâlnită în mai toate stațiunile acestei etape (Schela Cladovei: Lazarovici 1979a, VI/A 22; Jupa: inedite; Cuina Turcului II: Lazarovici 1979a, VI/B 3; Hunedoara—Cimitirul Reformat: Drașoveanu 1981, 1/4, 6; Cîrcea — gr. 3: Nica 1976, 11/12); strachina bitronconică (fig. 5/17); oala globulară, cu buza scurtă (fig. 3/4); oala cu corpul turcit (fig. 5/5); oala cu buza cilindrică, îngustă (fig. 5/18) sau gura largă (fig. 5/5, 7, 15) sau cu buza evazată (fig. 5/3, 12, 15, 7) și altele la: Ostrovu Golu, Lazarovici 1979a, VI/A 9). Cupa cunoaște mai multe variante. Unele derivă din vasul globular cu picior (Lazarovici 1979a, VI/A 12), lărgit la gură (fig. 5/21) dar cu buza profilată prin care se ajunge la cupa cu peretele profilat (fig. 5/20). Picioarele de cupă sînt goale și masive (fig. 5/10) sau elegante (fig. 5/20—21). O altă variantă de cupă are pereții drepecți, fiind adesea pictată cu roșu sau negru (fig. 5/8). Mai deosebit este un fragment de vas antropomorf (fig. 5/9).

Încadrarea cronologică și culturală. Unele din motivele pictate sînt cunoscute din fazele precedente (fig. 5/1), în vreme ce altele (fig. 5/8a—c) sînt apariții noi, fiind răspîndite în această fază pe o arie largă. Cele mai numeroase sînt ghirlandele sub buză, de unde și termenul de Ghirlandoid, pentru această etapă la Dimitrijević (1974, VI). Ghirlandele simple, sub buză (Ostrovu Golu I; Lazaro-

vici 1979a, VI/A 22) au analogii în aria culturii Starčevo la Žitkovac, Vinča, Zelenikovo, Gladnica și altele (Tasić 1958, 16, 37, pl. II; Dimitrijević 1974, VI/10, 19, 21) și în cultura Sesklo (Schachermeyr 1955, 88, 15/6). Ghirlandele mai complicate de la Giulvăz (fig. 5/8a—c) se datează către sfârșitul etapei avind analogii în aria grupului Starčevo la Starčevo (D. Garašanin 1954, XII, XII/1, XIV/1), Crnokalačka Bara (Tasić—Tomić 1969, 16/1—2), Vinča (Vasić 1936a, 257a—b), Bujanj (Dimitrijević 1974, VI/8, 22), Rug Bajir (Garašanin 1971b, fig. 64) și în cultura Karanovo—Kremikovc (Nicolov 1974, fig. 7).

Benzi pictate cu negru și hașurate oblic apar în așezări Starčevo: Gladnica: Glisić—Jovanović 1957, 37, II/9; Starčevo: Müller—Karpe 1968, 142/24; Lánycsók: Kalicz 1978, 146, 2/3), la fel și celelalte motive (Lazarovici 1977a, 38, notele 77—79; 1979a, 47—48) dateate în orizont Ghirlandoid de către Dimitrijević (1974) dar existente și în unele din stațiunile sale de fază Linia B — care, credem noi, reprezintă o dăinuire la periferia ariei (Dimitrijević 1974, V/4, 6). Același orizont îl indică și unele forme de vase (fig. 5/16) cu analogii la Szarvaš—Vlastelinski briejg (Ibidem, IV/10; VI/22).

Pe baza trăsăturilor și analogiilor precizate acestui orizont îi aparțin stațiuni, materiale și nivele de la: Arad—Grădiște 1, Berghin, Beșenova, Buziaș—Silagiu (materiale inedite, informații O. Sfetcu), Dubova—Cuina Turcului III, —Peștera Veterani (Maovăț), Cenad, Cîrcea — gr. 3, Galda, Ghirbom, Grădinile—Fintina lui Duțu, Giulvăz, Gornea—Locurile Lungi, —Căunița de Sus, Jupa, Lăcrăm. Lugoș—Gomilă, Sebeș, Simnic, Valea Râii și Verbița (pentru încadrări vezi Lazarovici 1977a, 37/38; 1979a, 64—65, tabelele 5—6; 1980a; Nica 1981b; Drașoveanu 1981).

Etapa IIIB. Trăsăturile acestei etape sînt marcate de două fenomene: un fenomen de difuziune și retardare sau izolare și un fenomen nou, determinat de un nou impuls sudic, acesta la rîndul lui cu mai multe aspecte, provocat de chalcoliticul balcano-anatolian. Fenomenul de difuziune a fost provocat de către dezvoltarea începută în etapa precedentă, care a dus la neolitizarea unor zone periferice cum sînt: Crișana de nord, zona Careiului, bazinul inferior al Someșului (Bader 1968, Lazarovici—Nemethi 1983; Ignat 1979a; 1979b), Moldova (Ursulescu 1982). În fenomenul chalcoliticului balcano-anatolian sînt, iarăși, două aspecte: unul provocat de apariția ceramicii negre lustruite puternic, a speciei blacktopped și a ceramicii cenușii de fază Vinča A₁ (Lazarovici 1977a, 38—40, 49—57, 69 și urm.); celălalt este contemporan și are la rîndul său două aspecte: influența directă a fazei Vinča A₁ — ce se manifestă în Banat (Ibidem); și celelalte care formează grupe de sinteză ce au dat naștere la Karanovo II sau unor comunități cu ceramică pictată policromă, barbotină ornamentată, forme bitronconice, și alte elemente, sesizată la Leț, Cîrcea—Viaduct, Trestiana I, Leț I și Voetin (Zaharia 1962; 1964; Popușoi 1965; 1975; 1976; 1980a; 1981).

Fenomenele sus semnalate în această etapă au jucat multiple roluri: sub presiunea lor comunitățile Starčevo—Criș populează zonele de la extrema ariei: nord-vestul României (Lazarovici 1980b; Lazarovici—Nemethi 1983); zonele de nord-estul Alfvöldului (Kalicz—Makkay 1977, 13 și urm.); în Transdanubia (Kalicz 1978; 1980b; Kalicz—Makkay 1972), în Moldova (Ursulescu 1972; 1973; 1974; 1982); în Basarabia, unde eronat se folosește termenul de cultura Bugo-nistriană (vezi criticile și opiniile juste ale S. Marimescu-Bîlcu 1979; 1981a; 1981b).

Factura ceramicii este diferită la cele două grupe de stațiuni, dar există și elemente noi, comune ambelor grupe de descoperiri, atît cele în evoluție locală cît și cele cu influențe sudice. Cele în evoluție locală — situație sesizată la Ostrovu Golu II, Gornea—Căunița de Sus, Cuina Turcului III, Giulvăz II, Arad—Grădiște 1 (bordeul 2), iar din Crișana descoperirile de la Fughiu, Suplacu de Barcău, Homorod, Zăuan I, din Transilvania de la Hunedoara—Biserica refor-

mată, Sebeș—Casa Jampa; din Oltenia Sălcuța și Simnic — au în amestec tot mai des nisip și uneori cioburi pisate, arderea este puternică ajungând să străbată peretele vasului. Amestecul nisipos presupune și o netezire mai dură, vasele sînt mai bine lustruite la interior — aceasta poate din necesitățile gospodărești.

În stațiunile de influență sudică factura ceramicii este excelentă. Nisipul este foarte fin și este amestecat cu paie bine tocate. Netezirea și lustruirea este bună, mecanică ceea ce dă ceramicii un aspect superior. Arderea foarte bună amintește de cea din primele etape ale civilizației, nefiind cu nimic mai prejos decît cea vînciană. Asemenea factură se întîlnește în sud, în grupul Karanovo, în cultura Dimini în fazele timpurii Tsangli și Arapi. În toate aceste zone se petrec fenomene identice între neoliticul timpuriu aflat în momentul maxim al dezvoltării sale și noile elemente chalcolitice.

Asemenea ceramică, cu o asemenea factură apare la Leț I, Trestiana I, Voetin, Șimnic și mai ales Circea—Viaduct.

Formele. Pe de o parte se păstrează toate formele cunoscute anterior, în special la ceramica uzuală. Unele forme cum sînt cupele cu picior au corpul tot mai larg, semisferic sau tronconic. Datorită stării fragmentare a vaselor este dificil a separa, mai ales la ceramica pictată, cupele semisferice sau tronconice de străchinile de aceleași tipuri. Uneori este dificil a preciza dacă este vorba de cupe cu picior sau străchini cu picior (fig. 6/5, 6, 8—1, 7/10—17). Toate acestea sînt cunoscute și în fazele anterioare, cei drept în număr mai restrîns și nu pictate cu o asemenea bogăție. Cupa bitronconică (fig. 7/6; 9, 20—24) cunoaște diferite variante, unele întîlnite anterior cu totul foarte izolat (fig. 7/20, 23—24), avînd însă o motivistică specifică acestei etape și asociată cu alte elemente caracteristice. Cupa cu marginea profilată (fig. 6/7) are o motivistică incizată cu un stil tipic acestei etape. Strachina și castronul bitronconic cunoaște un număr mare de variante și sub-variante: largi cu umăr rotunjit (fig. 6/2—3), bitronconică cu partea superioară dreaptă, înaltă sau scundă, cu cea inferioară curbă (fig. 6/11—22) — apare în număr mare și variat. Unele dintre ele au o buză scurtă (fig. 6/23—25, 27—28) care în unele situații este marcată de o canelură sau o incizie (fig. 6/30, 7:7—8) fenomen care definește un anumit orizont cronologic (Lazarovici 1980b, 25, 97—101, 102; Lazarovici—Némethi 1983; Lazarovici 1982/1983). Cele mai multe din aceste forme sînt cunoscute și în fazele timpurii ale culturii Vinča A₁—A₃. (fig. 6/1, 13, 16, 18—20, 21, 22, 23—26 ș.a.; vezi Lazarovici 1977a, 55 și urm.; 1979a, 106 și urm.; 1974—1978; ș.a.).

Mai există și unele forme noi, necunoscute pînă în această etapă în această civilizație (fig. 7/2—4), dar care sînt caracteristice pentru civilizațiile chalcoliticeului balcano-anatolian: Vinča (Lazarovici 1974/1978, fig. 15, 19, 29, 36—42); Dimini timpuriu (Milojević 1949, 74; 1950, 114—115; 1967, 12; Garašanin 1953, 100; Brukner 1960, 104; Čović 1961, 110; Gavela 1958, 267; Berciu 1959a; 10; Trogmayer 1968b, 36), Karanovo II (Garašanin 1968, 36; Srejović 1971, XX; Nicolov 1974, fig. 12—17), fără a aminti cele din Orient, la care numeroși cercetători se referă (Srejović 1971, XX; Lazarovici 1979a, 66—67, n. 481—482 ș.a.).

Ornamentele din ciupituri, alveole, incizii ating acum apogeul evoluției lor. Asocierea acestor elemente este diferită, în funcție de fenomenele și zonele în care se găsesc. Cele de la periferia arii, din nordul Crișanei, nordul Moldovei și cele izolate sînt sărăcăcioase, fiind cunoscute doar ciupiturile și, mai rar, barbotina. În zonele de contact cu Vinča A₁ — Clisura, Banatul, Oltenia — se dezvoltă ornamentația incizată și cu barbotină organizată (fig. 6/8). Tot acum apar tăieturile scurte (Lazarovici 1979a, VII/E 16), inciziile în zig-zag (fig. 6/7) și altele.

Ornamentația pictată dezvoltă o serie de motive din etapele precedente. Numeroase sînt ghirlandele, din 1—2 semicercuri sub buză (fig. 7/10, 12—13, 15) și spiralele (fig. 7/19; Gornea—Căunița de Sus; Lazarovici 1977a, XVIII/4; 1979a, VII/D 6; 1980a, 5/21), Ciuna Turcului (Lazarovici 1979a, VII/D 11) Ostrovu Golu II (Ibidem, VII/D 14), Sebeș—Casa Jampa (fig. 7/16; Drașoveanu 1981, 1/5), Hune-doara—Biserica reformată (Ibidem, 1/4). Linii curbe din segmente de spirale, formînd ghirlande sub buză, asociate cu puncte și alte motive apar la Trestiana

(fig. 7/9, 21—22). Asociate cu acestea sînt benzile hașurate din linii curbe (fig. 7/17) sau cu motive geometrice (fig. 7/22, 24). Mai puțin frecvente în alte părți sînt motivele pictate, bicrome cum apar la Cîrcea (fig. 7/2—4), Leț (fig. 7/5—8) și Trestiana (fig. 5/9). Aceluiași orizont cronologic îi aparțin și picioarele de cupă, cu una sau două culori (fig. 7/1, 17—18). O trăsătură a motivelor policrome este caracterul lor rectiliniu. În evoluția ulterioară a lor sînt unele deosebiri. La Leț și Trestiana nu se mai primesc noi impulsuri sudice, lucru care se petrece însă la Cîrcea.

Legăturile cronologice și culturale. Pe baza evoluției motivelor picturale, a formelor și a altor elemente se pot preciza numeroase legături cu orizonturi contemporane din Jugoslavia: Spiraloid A la Dimitrijević (1969, 18/17; 1974 — Spiraloid), la D. Branjevina I'a (Karmanski 1975, 21—24, XV/1), Crnokalačka Bara (Tasić—Tomić 1969, 16/1—2, 4, 6) Starčevo (Dimitrijević 1969, 18/2, 6). Tečić (Dimitrijević 1974, VII/7), Zelenikovo (Galović 1967, II/5, IV/5—6) precum și în Bulgaria, în nivel C la Gradeșnica (Nicolov 1974, fig. 7).

Pe baza stilului policromiei M. Nica a precizat strînse legături între orizontul vechi policrom — Dimini timpuriu — Karanovo II (Nica 1977, 36—39). Pe alte baze, prin analize amănunțite am făcut precizări similare pentru descoperirile din etapa IIIB din Banat și cele din Dimini timpuriu, precum și cu orizonturi contemporane din Balcani și Orient (Lazarovici 1974/1978; 1977a, 79; 1979a, 48—49, 74, n. 54—59, 111—112 ș.a.).

În funcție de elementele caracteristice, ținînd cont de evoluția fiecărei zone în parte, de începutul fenomenului de neolitizare, de caracterul evoluției, de întinderea și importanța cercetărilor, păstrînd ca principiu asocierile de stratigrafie comparată acestei faze, socotim că îi aparțin descoperirile, nivelele sau materialele din următoarele puncte: Beșenova, Bontesti, Cenad, Cîrcea—Viaduct, Dubova—Cuina Turcului III, Glăvănești, Giulvăz, Homorod, Hunedoara—Biserica reformată, Leț I, Liubcova, Morești, Ostrovu Golu, Probota, Sălcuța, Suplacu de Barcău, Suceava, Sebeș—Casa Jampa, Trestiana I, Unip, Valea Lupului, Valea Râii, Voetin, Zăuan I ș.a.

FAZA A IV-A

În această fază se încheie evoluția acestei civilizații. În funcție de fenomenele sesizate în etapa precedentă, încheierea procesului de evoluție se petrece la momente diferite născîndu-se în zonă fenomene noi care vor da naștere, în final, la mai multe civilizații înrudite care, pe măsura evoluției, se vor îndepărta, treptat, dar vor păstra și elemente comune. În Banat și, în special, în Clisură datorită prezenței unor comunități vinčiene, puternice, timpurii, o serie de stațiuni Starčevo—Criș își vor încheia evoluția mai de timpuriu. La acestea este foarte greu de precizat ce fenomen s-a petrecut cu populația, care este drumul evoluției, ce se întîmplă (?). Fenomenul încheierii evoluției a fost sesizat în Banat (Lazarovici 1969, 24 fig. 12), la sfîrșitul fazei IIIB, în Clisură și, mai tîrziu, în nordul Banatului. În Clisură am constatat prezența unui îndelungat fenomen de conviețuire între comunitățile Starčevo—Criș și vinčiene, atît în așezările Vinča cît și în cele Starčevo—Criș de la Gornea—Căunița de Sus, Moldova Veche—Rit și Ostrovu Golu.

Identice, dar mai puțin clare, din lipsa unor cercetări sistematice, sînt fenomenele care se petrec în nordul Banatului. Mai clare sînt lucrurile spre N, în Crișana, pe Barcău, la Zăuan, unde s-au făcut cercetări sistematice de către Eva Lakó (1977; 1978; Lazarovici—Lakó 1981). Deosebite de puternice influențe vinčiene s-au petrecut în vremea fazei IIIB, cînd are loc o migrație spre N, din zonele sudice, dunărene, care au dat naștere, la Zăuan, la fenomene similare, petrecute în așezări Starčevo—Criș și Vinča A din Clisură. Influențele vinčiene, asociate cu cele Starčevo—Criș tîrzii, la care se mai adaugă și alte elemente de

la periferia ariei, vor da naștere la grupe culturale noi cunoscute sub termenul de ceramice liniare (Bandkeramik, Linienbandkeramik, Liniarkeramik). În nord-vestul României și în zonele învecinate din Ungaria, în zona de la V de Apusenii, pînă la Tisa se va forma un grup liniar de tip Alföld (păreriile noastre și bibliografia problemei Lazarovici 1980b; 1982/1983).

În Transilvania, atît în N cît și în S, influența vinăiană timpurie este sesizată în stațiuni tîrzii la Iernut—Bideșcut, Balomir și Țaga (Vlassa 1967, 403 și urm.; Lazarovici 1976, 204—208; 1977a, 72; Kalmár 1983).

În Moldova, în această vreme se constată înflorirea maximă a acestei civilizații (Ursulescu 1982) după care are loc o decădere a ei. Ultima etapă depășește ca timp toate celelalte zone.

În Oltenia, orizontul cu ceramica policromă cunoaște acum maximum evoluției sale.

Etapa IVA. Factura. În amestecul celor mai multe categorii ceramice se folosește ca degresant nisipul și pietricelele. La unele categorii se mai păstrează amestecul cu pleavă. Pleavă și materia organică însoțesc nisipul. În nordul Banatului, nisipul folosit ca degresant este mai puțin frecvent decît în sudul acestei provincii, mai ales în așezările în formă de tell. În Crișana și pe Barcău, alături de nisip și pleavă se folosește mîlul și cioburile pisate. Același fenomen este semnalat și pe Someș, la Țaga. În Moldova de nord, în complexe de origine sudică, slîpul este mai des folosit dar și mai fin. Aspectul ceramicii este, de asemenea, mai fin. Aici predomină ceramica cu culori întunecate și maronii, la specie fină. În Oltenia se petrece un fenomen similar. Speciile uzuale sînt indentice cu cele din întreg arealul acestei etape dar ceramica fină, în special cea cu pictură policromă, atinge maximumul evoluției sale. Înlocuirea nisipului și a plevei cu mîlul și cioburile pisate ca degresant este un fenomen care anunță încheierea neoliticului timpuriu, la periferia cercului vinăian de fază A.

Formele. La marfa uzuală se mențin numeroase forme vechi cum sînt vasul globular cu gît (fig. 8/4, 6, 9—10, 12, 18, 19, 21—22, 9/20, 22—23), fără gît (fig. 8/13; 9/21) avînd ca motivistică ciupituri, incizii sau barbotină. Dintre formele noi amintim: vasele cu gît îngust cu briu alveolar și cu barbotină ornamentată (fig. 8/23, 9/19); vasele bitronconice cu ornamente din ciupituri (fig. 8/17) sau tăieturi scurte, ordonate în zig-zag sau cîpriori (fig. 8/11—12, 14). Pe unele forme, cum sînt paharele sau străchinile, apar ornamente incizate (fig. 8/3, 5, 8). Ceramica fină este adesea ornamentată cu pictură. Formele caracteristice sînt: străchinile tronconice (fig. 9/5—10), cupele cu picior, cu partea superioară profilată sau bitronconică (fig. 9/11—14, 3—4), castroanele globulare cu buză scurtă (fig. 9/14, 16—71) și oalele (fig. 9/1—2, 24).

Ornamentele incizate sînt dispuse adesea pe vase bitronconice cu buza scurtă și umăr carenat (fig. 10/1—12, 30—32), cu buza marcată de o incizie sau canelură (fig. 10/2, 18—19), bitronconică (fig. 21—24), cu gît cilindric (fig. 10/17) și altele (fig. 10/17, 21, 26—29).

Cupele au o mare varietate de forme: semisferice, plate (fig. 11/1—2), bitronconice cu partea superioară concavă (fig. 11/3—6) iar cea inferioară semisferică. Străchinile au următoarele variante: semisferice, bitronconice cu partea superioară dreaptă și evazată (fig. 11/20, 24—25), aceeași formă dar cu partea inferioară invazată (fig. 11/18—19, 21, 23, 26—27). Dintre fragmentele de străchini unele ar putea proveni de la cupe (fig. 11/10—11, 14, 16).

Ornamentele. Pe lîngă ornamentele tradiționale, cunoscute din fazele precedente (fig. 8/2—10, 13, 16—18, 20—22, 9/19, 10/26) sînt și cîteva specifice acestui orizont cronologic: inciziile lustruite — organizate în cîpriori (fig. 8/11, 10/20—21), tăieturile scurte organizate în același fel (fig. 8/12), caneluri fine imitînd, uneori, motivele pictate (fig. 8/15); barbotina organizată (fig. 8/23, 9/19).

Ceramica pictată cunoaște două grupe: una care se dezvoltă din cele geometrice rectilinii, din prima fază a picturii policrome, realizate cu culori întunecate, sau policrome cu motive rectilinii, în zig-zag (fig. 9/1—2, 4—5, 8), motive

formind meandre (fig. 9/4, 13, 16—17, 24), în formă de spirale (fig. 9/3), triunghiuri sub buză (fig. 9/2—3, 7, 9), benzi pictate spiralice (fig. 9/11—12) și spirale terminate cu „degete“ (Nica 1977, 23/1—2, 25/9, 11, 26/6, 13, 27/7—8, 28/12).

Incadarea cronologică și culturală. Pictura cu roșu pe fond gălbui de la Perieni (fig. 9/16—17) și Leț (Vlassa 1959/1966, 5/15) are analogii la G. Tuzla VI (Čović 1961, IV/10; Dimitrijević 1969, 17/9); Zelenikovo (Galović 1967, II/2) și Grabovac (Todorović 1967, 79, 1/2). Spiralele sub buză, descoperite la Cîrcea (fig. 9/3), se regăsesc în ornamentația de la Obrez (Brukner 1968, 61, 1/2; Dimitrijević 1969, 17/4). Motivele meandrice cu alb (fig. 9/4, 13—14) din nivel Leț II sînt imitate pe o canelură superficială, pe marfă semifină, la Suceava (fig. 8/15; Ursulescu 1982, 47/2).

Pictura spiralieră de la Cîrcea (fig. 9/11—12) are cele mai apropiate analogii în Orient, în civilizațiile neoliticului dezvoltat de acolo.

În funcție de trăsăturile caracteristice, acestei etape îi aparțin descoperiri, nivele sau materiale din stațiunile: Cîrcea—Viaduct II (Nica 1977, 36 și urm.), Cogeasca, Cuina Turcului III (ultima parte a nivelului), Giulvăz, Glăvăneștii Vechi, Gornea—Căunița de Sus, Hlincea, Holm, Iacobenii, Leț II, Perieni, Pogăraști, Țigănași, Țifești (Ursulescu 1984, 21/3, 23/9, 26/1—3, 22/1—2, 17/10, 24/28, 27/3, 18, 48/1—2), Țaga (Kalmar 1983), Valea Lupului, Vermești, Zăuan II (părerile noastre cronologice și bibliografia la Lazarovici 1979a, 40—42.).

Etapa IVB. Reprezintă momentul de încheiere a evoluției marelui complex al neoliticului timpuriu pe teritoriul României. Acest proces se petrece felurit în vastă arie. În Banat, ca urmare a sintezelor între Vinča A₁ și Starčevo—Cris IIIB, mai ales în Banatul de sud, în Clisură, se naște un fenomen de sinteză culturală numit *Starčevo IV*. (Lazarovici 1977a, 65—80; 1979a, 55—56 vezi aici și bibliografia). La aceste materiale în factură, ornamentație și în forme se observă prezența celor două componente. La Gornea au fost descoperite câteva complexe și mai multe materiale; la Gura Văii sînt două nivele cu un bogat material (nivelele III și IV); materiale izolate apar la Moldova Veche, Parța — așezarea 6 și altele.

Trăsăturile caracteristice ale acestei etape sînt ușor diferite de la o zonă la alta. Pentru fiecare provincie sînt cîteva zone sau stațiuni care își impun amprenta. Totuși, sînt diferențe între Starčevo IV și Starčevo—Cris IVB. Cele mai multe elemente ale fenomenului de sinteză Starčevo IV sînt cuprinse între caracteristicile etapei Starčevo—Cris IV (atît A cît și B). Deosebiri se pot observa în Oltenia la Cîrcea. Pe de o parte acolo are loc un fenomen de retardare a unor comunități cu ceramică pictată. Procesul acesta se aseamănă, întrucîtva, cu cel din Banat. Cele mai tîrzii materiale sînt cele semnalate la Cîrcea, în punctul „La Hălță“. În Moldova se petrece un proces de evoluție aparte, sesizat în nivel Trestiana II și la Balș (Popușoi 1980a, 12/11; 1980b, 12, 8/8), fenomen a cărei evoluție se continuă și dincolo de Prut ca spațiu, iar ca timp pînă în neoliticul dezvoltat, pînă la contactul cu cele mai timpurii descoperiri cu ceramică pictată. În nordul Transilvaniei, pe Someș, începînd cu Gura Baciului IV (Materiale inedite în MIT, informații amabile N. Vlassa), are loc un proces de trecere spre anumite grupe culturale din neoliticul mijlociu — unul vestic de aspect liniar, altul pe cursul mijlociu al Someșului Mare și Mic (Lazarovici—Nemethi 1983, p. 17 și urm. vezi și bibliografia problemei).

În ansamblu, evoluția formelor și motivelor ornamentale suferă asemenea schimbări încît dacă nu s-ar cunoaște firul evoluției s-ar putea crede că este vorba de altă civilizație (situație similară cu Karanovo II). Toate formele sînt întîlnite în fazele precedente, fiind unitare: din nordul Banatului în sudul Moldovei, din nordul Moldovei în Crișana și de acolo în Oltenia.

Formele Starčevo IV de la Ostrovu Golu și Gornea (fig. 12/2—4, 6, 9, 11, 14, 25—27, 29—32) au o motivistică influențată de cultura Vinča, motive care însă nu se întâlnesc în Moldova și nici pe Someș. În schimb, ornamentele pictate de la Let și Trestiana sînt pe forme similare.

În factură aspectul Starčevo-Criș, din fiecare zonă în parte, evoluează spre civilizațiile din neoliticul dezvoltat, constatîndu-se un proces de „topire” a unei civilizații în alta, păstrînd însă aspectul ultimelor influențe. În Oltenia unele categorii au în pastă pleavă, altele nisip. În Moldova sînt amestecate cu mîl, nisip, pleavă și cioburi pisate.

Pînă la sfîrșitul evoluției mai dăinuiesc stațiunile de la: Balș, Dănești, Gornea-Căunița de Sus, Grumăzești, Let III, Ostrovu Golu IV, Pogăraști, Suceava, Trestiana II, Vermești, Voinești. Mai recent au fost semnalate în Banat materiale Starčevo-Criș IVB în asociere cu ceramică Alföld timpuriu și tîrziu la Fratelia și Freidorf (Lazarovici-Resch-Germann 1983) și materiale similare la Minăstirea Bodog (informații E. Pădureanu).

Încheierea evoluției culturii Starčevo-Criș s-a petrecut în mod treptat, începînd cu faza IIIB, odată cu procesul de naștere a civilizațiilor neoliticului dezvoltat. Mai toate aceste civilizații cunosc o perioadă mai lungă de geneză.

În Banat acest proces se petrece pe tot parcursul fazei Vinča A₁—A₃ și Starčevo-Criș IIIB—IVB, constatîndu-se un proces îndelungat de conviețuire a celor două civilizații, importuri și influențe reciproce.

În Oltenia acest proces începe odată cu orizonturile cu pictură policromă, pe durata fazelor IIIB—IVA, după care cunoaște un proces de retardare, în care se petrece contactul cu comunitățile dudușene. Pe măsura apropierii de Olt, la Fărcașele, acest proces se încheie mai timpuriu, iar în vestul Munteniei — unde sînt semnalate cele mai timpurii comunități dudușene — acest proces se petrece în cursul fazei IVA (Nica 1971b; 1976; 1977; 1979b; Comșa 171b). În Moldova s-ar putea ca dăinuirea să fie mai îndelungată decît în alte părți dar nu sînt posibilități de referință directă. În Transilvania de nord situația este întrucîtva similară. În Crișana de nord evoluția se încheie cu etapa IVA, anumite retardări fiind asociate cu elementele neoliticului dezvoltat (Lazarovici, Nemethi 1983, 17 și urm.).

Cu încheierea evoluției culturii Starčevo-Criș se încheie și evoluția neoliticului timpuriu. Ultima sa fază înseamnă și nașterea civilizațiilor neoliticului dezvoltat.

VIATA ÎN NEOLITICUL TIMPURIU

Reconstituirea vieții oamenilor în neoliticul timpuriu este încă dificil de făcut datorită caracterului lacunar al cercetărilor și al preocupărilor limitate din acest domeniu. Lipsa unor cercetări de mare amploare, caracterul lacunar al cercetărilor interdisciplinare, lipsa unor monografii asupra acestor probleme se face simțită.

Locul unde își plasează așezările străvechile comunități sînt presărate în cele mai variate forme de relief, depinzînd de condițiile geografice și economico-sociale, în funcție de diverși factori, determinați de cele mai multe ori de necesitățile imediate: apă potabilă, un rîu, izvoare puternice sau statornice, teren pentru agricultură, zone prielnice pentru vînat, căi de acces sau locuri izolate, în funcție de caracterul locuirii — temporar sau de durată. Întinderea așezărilor nu este prea mare, de cele mai multe ori nu depășește 3,5 hectare — cum este cea de la Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 120). Cele mai mici au o întindere de cca 1200 m², cazul de la Glăvănești Vechi, fiind formată din 8—9 locuințe (Comșa 1978, 10), iar cele mijlocii de cca 2000 m² (Basarabi: Nica 1971a, 547; Moldova Veche: Lazarovici 1979a, 202). Unele așezări sînt întinse, de obicei pe cursul unui rîu (Schela Cladovei are 1 km.: Davidescu 1966, 547) sau mai în-

tinse (Comşa 1955, 26—27). La Parţa şi Gornea a fost sesizată o mutare succesivă a vetrei aşezării (Gornea: Lazarovici 1977a, 13; la Gornea locuirea se mută de la Căuniţa de Sus la Locurile Lungi şi Vodneac iar de acolo la Liubcova, se reîntoarce la Locurile Lungi şi în final la Căuniţa de Sus, unde intră în contact cu Vinţa A). La Parţa locuirea începe în tellul II (în etapa IIIA), se mută în aşezarea 5 (în IIIB) şi în aşezarea 6 (în IVA) (vezi Lazarovici 1982, 31). Cercetări de amploare s-au efectuat la Trestiana fiind săpate peste 16 locuinţe (Popuşoi 1980a, 105—114) dar cercetările nu sînt încheiate. Cea mai importantă aşezare cercetată, după cît se pare exhaustiv, este cea de la Glăvăneşti unde au fost săpate 8 locuinţe, dispuse într-o suprafaţă de 30×40 m (Comşa 1978, 11, 29). Cercetări de amploare s-au efectuat la Suceava (Ursulescu 1974).

Aşezările sînt situate pe cele mai variate forme de relief: terase joase (Berciu 1966, 71; Comşa 1969, 30; Lazarovici 1969, 18, 1978/1979, 29—30; 1979a, 25; Ursulescu 1973, 48), pe pante domoale lângă riuri: în Clisură (Lazarovici 1978/1979, 29—30), în Crişana (Ignat 1978, 16), în Transilvania (Vlassa 1967, 17); pe terase înalte la Sf. Gheorghe-Bedehaza, Cruceni, Glăvăneşti, Gornea-Vodneac, Let, Schela Cladovei, Suplac, Zăuan (Nestor 1957, 59; Zaharia 1962, 8; Vlassa 1958/1966, 11; 17; Comşa 1978, 10, 29; Lazarovici, 1979a, 25; Lazarovic-Lakó 1981, 16; Ignat 1978, 9), pe limite de terase (Comşa 1959, 174; 1963, 26—27; Lazarovici 1979a, 25), pe dealuri la Româneşti şi Vermeşti (Marinescu 1975, 488; Lazarovici 1979a, 25); pe pînteni de deal la Suceava (Ursulescu 1973, 48; Marinescu 1975, 488), pe grinduri la Basarabi, Lugoj şi Valea Lupului (Nestor 1951, 57; Nica 1871, 547; Lazarovici 1979a, 25), pe insule (în Ostrovu Golu şi Ostrovu Corbului (Roman-Boroneanţ 1974, 117; Nicolăescu-Plopşor 1968, 23; Lazarovici 1969, 18; 1979a, 28; 1978/1979, 20—30; Mogoşanu 1978), în văi înguste, în formă de căldări la Gura Baciului (Vlassa 1980, 691), în peşteri: Peştera lui Climente, Peştera Veteran, Peştera Cioclovina, peşterile de la Vadu Crişului ş.a. (Vlassa 1958/1966, 40; Comşa 1959, 175; 1969a, 30; Boroneanţ 1968, 9; Lazarovici 1969, 18; Comşa 1969a, 30) şi adăposturi sub stîncă la Dubova-Cuina Turcului (Păunescu 1978; Nicolăescu-Plopşor 1968, 23, Comşa 1969, a, 39; Lazarovici 1968, 18; 1978a, 25; 1979a, 25).

Locuinţele. Tipul de locuinţă folosit în această civilizaţie este în funcţie de necesităţile imediate sau de durată ale comunităţilor şi de caracteristicile terenului. Bordeiele sînt foarte răspîndite. Ele sînt adîncite în pămînt între 0,60—0,90 m, pămîntul scos era în vecinătate ca un val pe care se aşeza acoperişul, sprijinit pe unul sau doi pari în centru şi pe grămada de pămînt sau un perete scund. Planul bordeiilor este rectangular, cu dimensiunile de $3,8 \times 2,6 \times 0,60$ m, cum este cel de la Trestiana — locuinţa 3 (Popuşoi 1980, 106, fig. 4) În colţul de NE avea o vatră de foc. Apropiat ca formă şi dimensiuni este bordeiul de la Ostrovu Golu ($3 \times 2,6 \times 0,40$ m: Roman-Boroneanţ 1974, 120; Lazarovici 1979a, 25—26, pl. I/1). Bordeiele ovale sînt mai numeroase şi au dimensiuni variate. La Gornea-Locurile lungi a fost descoperit un bordei cu dimensiunile de $5 \times 4 \times 0,90$ m (Lazarovici 1977a, 22, pl. IB; 1979a, 27). Apropiat ca dimensiuni este cel de la Verbiţa I de $4,6 \times 3,6$ m (Berciu 1959, 75), tot acolo sînt şi de dimensiuni mai mici ($2,9 \times 2,60 \times 1,30$ m: Comşa 1959, 174, pl. I). Asemenea bordeie apar la Perieni ($3,9 \times 2,1 \times 0,85$ m: Petrescu-Dîmboviţa, 1957, 68), Basarabi ($2 \times 1,5 \times 0,60$ m: Nica 1971, 547), mai mici apar la Suplac ($1,4 \times 1,2 \times 0,70$ m: Ignat 1978, 12, 16). O variantă intermediară, între bordeie şi locuinţele de suprafaţă, îl reprezintă semibordeiele (dimensiuni $3,2 \times 2 \times 0,20$ m) cunoscute la Tîrşorul Vechi (Teodorescu 1963, 251).

Coliba reprezintă forma cea mai răspîndită de locuinţă. Acestea pot fi identificate după resturile ceramice descoperite, răspîndite în interiorul locuinţei, care au o formă patrulateră. Dimensiunile acestora variază: la Verbiţa II de $5,6 \times 1,50$ (Berciu 1959a, 75; $3 \times 1,50$: Berciu 1961, 30; Comşa 1959, 175), la Gornea-Locurile Lungi de loc. 1= $4,8 \times 2,5$ m; loc. 2= $3,25 \times 2,5$ m; loc. 3= $2,1 \times 1,70$ m; orientarea este NV—SE (Lazarovici 1977a, 22). Locuinţe de suprafaţă sînt amintite şi în staţiunile de la Bedehaza (Horedt 1956, 9), Bontleşti (Teodorescu 1963, 256), în Banat (Lazarovici 1979a, 22) şi Moldova (Marinescu-Bîlcu 1975, 488; Ursulescu 1983, fig. 3—7).

Un tip aparte de locuințe sînt cele cu platformă din pietre de rîu de la Ostrovu Golu. Acolo au fost cercetate două complexe din care unul, o locuință cu două încăperi patrulatere și una în formă de „L”. La capete au fost observate două grupări de pietre: una rotundă cu diametrul de 1,40 m, iar cealaltă patrulateră cu dimensiunile de 1×1,20 m. La marginea platformelor au fost observate gropi de stîlpi cu distanțele între stîlpi pînă la 2 m (Roman-Boroneanț 1974, 120—133; Lazarovici 1979, 26—27, fig. 1). Podeaua acestor locuințe era formată din mai multe rînduri de pietre de rîu așezate pe nisip, cu nisip între ele. În partea superioară, ici-colo, s-au păstrat urme de lipitură cu argilă care avea menirea de a izola locuința de umiditatea insulei, formată în cea mai mare parte din nisip. O asemenea locuință, cu pat de pietre, a fost observată la Schela Cladovei și Leț (Lazarovici 1979a, 28), la Suceava și Balș — ultima într-o așezare din cultura ceramicii liniare (Ursulescu 1972, 48—49). Asemenea locuințe, în Clisură, sînt cunoscute la Lepenski Vir IIb (Srejić 1973, 103).

În locuințe și în vecinătatea lor se găsesc, uneori, vetre de foc și cuptoare. Vetrele în locuințe se găsesc la: Leț (Zaharia 1962; Nestor 1957, 60), Sf. Gheorghe-Bedeház (Horedt 1956, 9, 18; Vlăssă 1958/1966, 17), Trestiana (în colțul de NV al locuinței: Popușoi 1980, 106, 109); în semibordeie la Tîrșorul Vechi (Teodorescu 1963, 215); și în bordeie (Berciu 1966a, 71) la Verbița (Comșa 1959, 174), Trestiana (Popușoi 1980a, 106) și Leț (Nestor 1957, nota 1); vetre în aer liber, în afara locuințelor sînt la Leț (nivel II: Nestor 1957, nota 1) și Trestiana (Popușoi 1980a, 109). După felul în care au fost construite vetrele se pot grupa în: vetre neamenajate, amenajate din lut (Suceava: Ursulescu 1973, 49); Gornea-Căunița de Sus: Lazarovici 1977a, 25, pl. VA, S₁₇), construite pe un pat de cioburi (la Suceava: Ursulescu 1973, 49; Sf. Gheorghe: Horedt 1956, 9) sau pe pietre (la Cuina Turcului: Păunescu 1978, 28; Nicolăescu-Plopșor 1965, 409; 1969, 23; Comșa 1969a, 30). După formă vetrele sînt de următoarele tipuri: semicirculare cu pietre de rîu (Ostrovu Golu II: Roman-Boroneanț 1974, 123), ovale (Cuina Turcului I: Păunescu 1978, 28; Trestiana I — vatră 2/1970; cu dimensiunile de 0,60×0,40 m; Popușoi 1980a, 109) și rectangulare (Padina: Jovanović 1963, 291) la Balș (Ursulescu 1973, 71). Mai rare sînt vetrele adîncite (Cuina Turcului: Comșa 1969a, 30; Plopșor 1968, 23), cu gardină (margine) la Cuina Turcului (Nicolăescu-Plopșor 1965, 409) și cele însoțite de o groapă (Trestiana I: Popușoi 1980a, 106, 109 și locuința 3). Cuptoarele sînt mai rar întîlnite decît vetrele. Cuptoare au fost semnalate la Leț (Nestor 1957, 61), Circea, Moldova Veche și Trestiana. La Circea a fost descoperit un șanț în care erau amplasate mai multe cuptoare (Nica 1977, 30—31, fig. 14/1, 5—6). Cuptoarele erau săpate în malul șanțului. După cît se pare este vorba de un complex de cuptoare de ars ceramică. Acestea au una sau două încăperi prevăzute, uneori, cu horn, ceea ce permite obținerea unor temperaturi mai ridicate, necesare la arderea unei ceramici fine, cum este cea pictată. Șocim că ne aflăm în fața unui complex de cuptoare-atelier, în care se ardea splendida ceramică policromă de la Circea. Aceasta ar explica bogăția nemaiîntîlnită a ceramicii pictate și prezența unor unelte specializate cum este lustruitorul pentru ceramică (Nica 1977, 37, 18/12—12). La Moldova Veche-Rîț a fost descoperit un bordei (bordeiul 6: Lazarovici 1979a, 27, I/B 2) de formă ovală, de mici dimensiuni (diametrul era de cca 1,10 m). La gura sa (de formă semicirculară), cu cca 20 cm mai jos a fost descoperită o vatră amenajată pe care s-au găsit resturi ceramice, cărbune și oase. Ca formă și dimensiuni cuptoarele se aseamănă cu cele pentru pline de perioada feudală timpurie. Un tip aparte este un cuptor pentru pline, descoperit la Schela Cladovei (fig. 4/6; Davidescu 1966, 547—548). Cuptorul era de formă semisferică, marginea sa fiind ornamentată cu alveole. În locuințe, în vecinătatea lor, în apropierea cuptoarelor sau vetrelor s-au găsit gropi de diferite forme (Leț: Nestor 1957, 61) cu rostul de a colecta cenușa și cărbunele, de a ușura accesul la gura cuptorului, de a evita incendiile ș.a. Alte gropi au folosit pentru scoaterea pămîntului necesar activităților gospodărești sau la confecționarea ceramicii — acolo unde solul era potrivit pentru asemenea lucrări (cazul cu descoperirile de la Gornea — Locurile Lungi și Căunița de Sus). Unele gropi, cele de dimensiuni mai mari, ar putea fi zona din

partea centrală a unei locuințe semiadincite. Asemenea gropi ar putea fi cele de la Liubcova (Comșa 1966, 355—356; Zăuan: Lakó 1978; 1979, 13—14). Mai deosebite sînt gropile în trepte, semnalate la Cuina Turcului (Comșa 1966, 409). Marea varietate a locurilor de așezare, a tipurilor de locuințe, instalații de foc subliniază ingeniozitatea oamenilor din acele vremuri. Prezența unor cuptoare-atelier la Circea și bogăția ceramicii pictate de aici subliniază practicarea acestei meserii și existența unor zone specializate în anumite stațiuni

Unelte și obiecte. În neoliticul timpuriu există o mare varietate de unelte, arme și podoabe. Dincolo de ordonarea lor tipologică, prezența lor demonstrează practicarea diferitelor ocupații și existența anumitor meșteșuguri specializate, relații de schimb.

Uneltele de silex. Asupra industriei silexului și a celei litice din România există numeroase studii monografice și teoretice (Păunescu 1970; Comșa 1970, 5 și urm.; 1971 c; Kozłowsky 1982, 11 și urm.) dar și în zonele învecinate. Cele mai timpurii unelte au un caracter microlitic, în special cele de la Gura Baciului (Vlassa 1983, 693) urmate de cele de la Cuina Turcului I unde sînt în proporție de 50% (Boroneanț, 1970b, 408). Acest microlitism se reflectă și în etape mai târzii, dar nu în aceleași proporții la: Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 126) și Glăvănești (Comșa 1978, 13, fig. 6). După părerea noastră microlitismul nu este determinat de evoluția uneltelor din perioadele anterioare, de tradiții tardenoisienne, — descoperirile de la Gura Baciului arată strîns legături sudice, cu descoperirile din orizontul Frühkeramik, cum a subliniat N. Vlassa — cît de necesitatea folosirii unor asemenea microlite în ocupațiile oamenilor, determinate de caracterul lor.

Cele mai numeroase unelte în neoliticul timpuriu sînt lamele de mărime mijlocie, între 3 și 5 cm și, mai rare, cele de mărime mare, fiind cunoscute, deopotrivă, în Banat (Nagy 1909, 154, fig. 1—6; Davidescu 1966, 548; Nicolăescu-Plopșor 1968, 23; Comșa 1969a, 30; Lazarovici 1969, 6; 1979a, 29, pl. IV), Crișana (Ignat 1978, 10), Sălaj (Lakó 1978, 12), Transilvania (Vlassa 1958/1966, 18), Moldova (Ursulescu 1973, 49; 1982) și Oltenia (Nica 1976, 5/9—13). Nu lipsesc, din această categorie, nici piesele componente de la seceri și cuțite (Ostrovu Golu: Roman-Boroneanț 1974, 126; Valea Răii: Berciu 1966a, 75; Teodorescu 1963, 256, 7/4—8; Comșa 1978, 13; Nica 1971, 549, 2/6—7) sau trapezul la Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 126, IV/15, 18, 20; Boroneanț 1968, 15), Cuina Turcului (Comșa 1965b, 545; 1969a, 30; Plopșor 1965, 40; 1968, 23; Boroneanț 1968, 15; Lazarovici 1969, 6; 1979a, 29, IV/A 1, 5—11, B 1—7); virfurile (Schela Cladovei: Davidescu 1966 548); răzuitoare în: Banat (Lazarovici 1979a, IV/A 18, 26, B 13—14, 28), Moldova (Comșa 1978, 15, 6/3, 8), și Crișana la Suplac: Ignat 1978, 10), gratoare în: Banat (Lazarovici 1979, 29, IV/A 26—29, B 7—15) și Oltenia (Nica 1977, 441, 5/1—2, 4, 8); nuclee și așchii, peste tot.

Materialul din care sînt confecționate uneltele este variat. Silexul provine din platforma prebalcanică, din Banat, din zonele central-moldovenești, de pe Prut și altele (Boroneanț 1970, 408; Comșa 1971c; 1978, 13; Galbenu 1975, 16; Kozłowsky 1982, 149—150) avînd diferite nuanțe: de la translucid, gălbui, gălbui-roșcat, cafeniu, cu vinișoare, alburiu și altele. Mai rar este folosit cuarțul (Schela Cladovei: Davidescu 1966, 548; Tîrșorul Vechi: Teodorescu 1963, 258, 7/3, Cipău: Protase-Vlassa 1959, 450), opalul (Gura Baciului: Vlassa 1980, 693), radiolorit (Kozłowsky 1982, 150), jasp (Cuina Turcului: Boroneanț 1970b, 408), diverse șisturi, gnais, serpentini și altele — unele folosite și la uneltele slefuite (Davidescu 1966, 548; Păunescu 1978, 32). Obsidianul este foarte frecvent întâlnit în mai toate provinciile românești. Acesta provine din sud, din insula Melos (la Gura Baciului: Vlassa 1978, 693) fie din Munții Bükk (Nandriș 1977, 207—219; Kozłowsky 1982, 150). Descoperiri din obsidian au fost semnalate în Banat (la Cuina Turcului: Plopșor 1968, 23; Comșa 1969a, 30; Ostrovu Golu: Roman-Boro-

neanț 1974, 126), Crișana (Fughiu: Ignat 1979a, 721), Sălaj (Zăuan: Lakó 1978, 12; Lazarovici-Lakó 1981, 16 avînd urme de lustru) în Transilvania la Gura-Baciului (Vlassa 1959, 450, 5/2), Țaga (Kalmár 1983), Leț (Nestor 1957, 62), în Moldova la Glăvănești (Comșa 1978, 13, 6/13—14), Perieni (Petrescu-Dîmbovița 1957, 73, 7/8—9), în Muntenia la Bontăști (Teodorescu 1963, 365), în Oltenia la Cîrcea II (Nica 1976, 441) și Șimnic (Galbenu 1975, 16).

Prezența obsidianului în cele mai îndepărtate și variate zone ale României arată existența unor schimburi intertribale între zonele cu resurse și locul de descoperire, pe tot parcursul neoliticului timpuriu.

Uneltele de piatră șlefuită cunosc o mare varietate de tipuri și forme. La fel de mari și variate sînt lucrările pe care le execută cu acestea: tăiere, cioplire, săpare, etc. Unele topoare au rosturi practice în vreme ce altele sînt simbolice, fiind miniaturale (Valea Râii: Berciu 1966a, 71). Cel mai frecvent întîlnit este toporul de tip calapod, cu multiple întrebuițări (Childe 1949, 118) deși unii cercetători îl consideră rar (Berciu 1966a, 71). Tipul acesta este întîlnit în Banat (Lazarovici 1969, 6, 2/2, 6, 8; 1979a, 30—31, IV/C 21, 34, 47, 51, 60—62, 65—66, D 5—6) în Moldova la Perieni (Petrescu-Dîmbovița 1957, 73, 7/2—5, 13; Zaharia 1962, 44), Pogăraști, Balș și Glăvănești ș.a. (Ursulescu 1972, 70—71). Topoare plate, folosite ca tesle sau la săpat, au fost descoperite în stațiunile de la Dubova (Nicolăescu-Plopșor 1965, 409), Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 120, 1/1; Lazarovici 1969, 6), Beșenova (Ibidem, 2/7) în Banat și Bontăști și Budureasa în Muntenia (Teodorescu 1963, 265) precum și numeroase puncte în Moldova (Ioniță 1961, 296, fig. 2). O variantă intermediară între cele două tipuri sînt cele trapezoidale, răspîndite în aceleași zone ca mai sus (Teodorescu 1963, 265; Nicolăescu-Plopșor 1965, 297; Lazarovici 1969, 6).

Un tip deosebit de celelalte îl formează topoarele tip vălătuc (sau Walzenbeil) cunoscute în orizont timpuriu la Gura Baciului (Vlassa-Palkó 1965, 13—15, fig. 2/1; 1972a, 9, 11, 1980, 693, nivel II) și Cuina Turcului II (Boroneanț 1970b, 2/1), nu însă în cele mai timpurii nivele. Descoperiri mai tîrzii se cunosc la Morești (Vlassa-Palkó 1965, 14; Vlassa 1958/1966, 7/21), Cipău și Inucu în Transilvania (Vlassa-Palkó 1965, 14) și la Grumăzești, în Moldova (Silvia Marinescu-Bîlcu 1975, 502).

Dălțile, mai subțiri și lunguiețe decît topoarele, folosite la răzuit, curățat și tăiat, aveau poate și alte întrebuițări, apar în Banat în mai multe exemplare (Lazarovici 1979a, 30/31, IV/C 35—36, 52, D 1, 13, E 10), Crișana (Ignat 1979a, 721—722, X/3), ele lipsesc la Leț, dar sînt prezente în Moldova (Zaharia 1962, 44).

Topoarele perforate, deși nu sînt atît de numeroase, s-a insistat mai mult asupra lor, din cauza perforării ce părea o performanță pentru acea vreme, sînt răspîndite în Banat la Cuina Turcului (Păunescu 1978, 32, 12/11), Beșenova (Mileker 1939, 104), Ostrovu Golu (Lazarovici 1969, 6; Roman-Boroneanț 1974, 120, 1/4; Ursulescu 1972, 72), Balș, Suceava și Valea Râii (Ibidem, 73). În ultima vreme a mai fost semnalat unul la Trestiana (inf. E. Popușoi). Asupra lor, în special a rolului lor a insistat N. Ursulescu (Ibidem, 76—77) dar rezervele exprimate de către S. Marinescu-Bîlcu ni se par corecte.

Măciucile sau sceptorile, de cele mai multe ori sparte în jumătate, apar în descoperirile de la Cuina Turcului II (Păunescu 1978, 32, 13/1), Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 12, 1/3; Ursulescu 1972, 72, n. 12—13) și Balș (Ibidem, 12/2). Această piesă putea fi folosită ca armă, ca de altfel și cele de mai sus.

În săpături au fost adeseori descoperite rîșnițe, zdrobotoare, precutoare, dar acestea sînt amintite mai rar în studii, acordîndu-le mai puțină importanță. Acestea au avut diverse întrebuițări la zdrobirea semințelor, spargerea oaselor pentru a scoate măduva, pisarea cioburilor pentru amestec în degresant, pisarea pămînturilor pentru vopsele ș.a. Asemenea descoperiri au fost semnalate pe întreg cuprinsul României (M. Petrescu-Dîmbovița, 1957, 73, 7/7; D. Protase—N. Vlassa 1959, 450; Vlassa 1958/1966, 49, fig. 2/15—18; Berciu 1961, 192; Comșa 1969, 30; Nica 1971, 549, 2/8; Păunescu 1978, 32; Lazarovici 1979a, 30—31, IV/C 43, 46, 55, 60, 68, D 11 ș.a.).

Obiectele de os sînt lucrate din diferiți pereți de oase, așchii de os și corn. Cele mai frecvente sînt: străpungătoare, folosite la confecționarea îmbrăcămînții, ca unelte și ca arme; vîrfuri de săgeți, sulite, folosite la vînat ori la pescuit. Descoperiri există în Banat la Arad, Beșenova, Dubova și Schela Cladovei (Nicolăescu-Plopșor 1965, 409; 1968, 24; Lazarovici 1969; 1979, IV/F; Lazarovici-Pădureanu 1981, 8/1—2, 4, 6—7; Păunescu 1978, 32, 12/16 ș.a., în Transilvania la Bedehaza. Leț și Zăuan (Horedt 1956, 17; Vlăssă 1958/1966, 19, 9/17, 1980, 693; Lakó 1978, 11/4—5), în Oltenia la Cîrcea și Verbicioara (Nica 1976, 441, 6/3—9) și în Moldova la Valea Lupului (Nestor 1951, 57) și Trestiana (Popușoi 1980a, 116, 10/1). Mai sînt de amintit cele cu gaură în vîrf (Beșenova: Lazarovici 1969, 8/18).

Spatulele avînd diverse întrebunătări din care cea mai importantă este legată de confecționarea ceramicii, în special la modelare dar și la ornamentare. Asemenea spatule sînt răspîndite pe întreg teritoriul țării. Spatulele sînt confecționate din pereți de femur de *Bos primigenius* (Nandriș 1972a, 63 și urm., harta de răspîndire la p. 70 iar catalogul descoperirilor la 78—79). Mai sînt și alte tipuri de spatule confecționate din alte oase și de alte forme. În afară de descoperirile semnalate de Nandriș mai sînt descoperiri la Sf. Gheorghe (Vlăssă 1958—1966, 19, 9/17), Cuina Turcului (Boroneanț 1970a, 408—409), Cîrcea (Nica 1976, 441, 6/10—11; 1977, 18/12), Grădinile (Nica 1981b, 69), Ipotești (Ursulescu 1982, 8/10), Trestiana I (Popușoi 1980a, 10/2—4, 18/8), Zăuan (Lakó 1978, III/2), Verbicioara ș.a. (Berciu 1952, 168). Tot pentru confecționarea ceramicii se foloseau cîteva lustruitoare de formă deosebită, descoperite la Beșenova (Lazarovici 1969, 6, 3/13; 1979a, 31, IVF 50), Cuina Turcului (Păunescu 1978, 33) și două exemplare la Cîrcea (Nica 1977, 37, 18/14—15). La prelucrarea pieilor dar și la alte întrebunătări serveau dăltițele de os descoperite la: Basarabi (Nica 1971, 549, 2/3), Cuina Turcului (Păunescu 1978, 33) și Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 126), toporă de os la Cuina Turcului (Păunescu 1978, 33).

Din oase mari s-au confecționat undițe de os (fig. 3/1, 8—9); cele mai multe provin de la Cuina Turcului (7 bucăți: Păunescu 1978, 33, fig. 14/1—7; Nicolăescu-Plopșor 1965, 409; 1968, 24; Boroneanț 1970b, 408—409; 3/1—3; Lazarovici 1979a, IV/E 24—27). Numărul mare de piese descoperite la Dubova se explică prin condițiile excelente de pescuit pe care le oferă apa adîncă din Cazane. Din os au fost confecționate și alte obiecte: o verigă de os de forma unui inel la Arad — V. Moga (Lazarovici-Pădureanu 1981, fig. 8/3a-c; pl. I/a-c).

O ultimă categorie de obiecte sînt cele din lut. Cele mai multe sînt folosite la pescuit și vînat, ele însă sugerează și alte ocupații. Pentru întinderea plaselor de pescuit se foloseau greutăți de lut, cu o gaură mai largă, avînd o formă cilindrică (Baș: Popușoi 1980b, 9/4/3), lobată — fiind folosite la marginile de jos ale plaselor de pescuit (Liubcova: Comșa 1967, 10; Beșenova: Lazarovici 1969, 6—7, 2/13—16, 18—22; Arad-Grădiște 1 (sau Voivod Moga): Lazarovici-Pădureanu 1981, fig. 9/3). Acestea din urmă sau altele asemănătoare puteau servi și la alte întrebunătări, la vînat, mai multe legate între ele *gen bola*, pentru împiedicarea animalelor (Lazarovici 1979a, 31, H/1—2, 6). Greutăți de lut au fost semnalate la Sf. Gheorghe (Horedt 1956, 17), Cuina Turcului (Păunescu 1978, 12/8) și Zăuan (Lazarovici-Lakó 1981, 16, 10/10). La cele la care se cunoaște forma pot fi grupate în: ovale, sferice, conice (la Suplac și Fughiu: Ignat 1972, 10; 1979a, VIII/10—12) și patrate (Zăuan: Lazarovici-Lakó 1981, 16, 10/2). Alte obiecte de lut arată folosirea lor în diferite feluri, avînd diverse întrebunătări practice, altele sînt folosite ca podoabe: brățări și pandantive de lut (Ignat 1972, 12, IV/3—4).

Pintaderile erau folosite la decorarea ceramicii, țesăturilor și tatuaje. Ele pot fi grupate, după formă și motive, în: simple, cu motiv meandric (Beșenova: Lazarovici 1969a, 17, 9/8; 1971b, 411, 7/4), piese înfîluite pe spații largi (Lazarovici 1971b, 411 vezi aici și bibliografia). În aria de nord-vest sînt cunoscute la Perieni (Petrescu-Dîmbovița 1957, 73—74, 7/15—17; Comșa 1973, 31; Lazarovici 1971b, 7/7), Verbița (Berciu 1959a, 76; 1961, 31—32) și Trestiana (Popușoi în *Plastica* 1982—1983). De la Zăuan provin două exemplare în formă de picior avînd

în sigiliu ornament meandric (Lakó 1978, VII/1—2). Pe baza noilor observații aceste pintadere se pot încadra în fazele IIIB—IVA — cum de altfel se datează și stațiunile de la Zăuan, Perieni, Trestiana. Unele pot apare însă și mai timpurii.

Plastica. Comparativ cu civilizația următoare, în Vinča, plastica neoliticului timpuriu este mai săracă. Comparând cu civilizațiile liniare acestea însă arată o adevărată bogăție care reflectă manifestări din viața spirituală și artistică a omului neolitic.

Analizând evoluția plasticii din neoliticul timpuriu, bogăția ei, caracterul, scopul se poate aprecia că existau ritualuri bine încheiate, simboluri precise, prea puțin însă cunoscute. Stilizarea plasticii, anumite tipuri de altare, presupun existența unor canoane, fie existența unor modele pe care le imitau. Existența unor sanctuare este de presupus încă de la acest orizont cronologic timpuriu. În orizonturi contemporane cu începutul neoliticului timpuriu, la Lepenski Vir, la comunități mezolitice ori epipaleolitice existau asemenea sanctuare (Srežovic 1981, 9, 16, 22, 42, 48—53). Asemenea sanctuare — prin comparație cu cele din neoliticul mijlociu (Parța: Lazarovici 1982) sau mai târziu la Kormadin (Jovanovic—Glisic 1960, 113 și urm.), Căscioarele (H. Dumitrescu 1968; Vl. Dumitrescu 1969; Eliade 1981, 51) și Trusești (M. Petrescu-Dîmbovița 1976, 30; Dumitrescu 1968, 72, 106, fig. 8") — sînt de presupus în neoliticul timpuriu, în stațiuni principale.

Plastica din fazele timpurii nu este încă unitară, de altfel sînt și descoperiri puține în această vreme. Simțul artistic, realist, cu care este realizată plastica zoomorfă de la Gura Baciului — care avea menirea de a irita animalele ce urmau să fie vîinate este total diferită de schematizarea care se aplică plasticii antropomorfe, schematizată, canonizată (vezi fig. 1—3). Abia în fazele dezvoltate ale culturii Starčevo-Criș plastica este unitară. În fazele tîrzii aceasta este influențată de cultura Vinča (Nicolăescu—Ploșor 1968, 31; Comșa 1969, 31; Lazarovici 1969, 25; 1971b, 410—412; 1973, 36, fig. 2, 4; 1979a, 35).

O sintetizare a principalelor tipuri de idoli sau figurine, chiar și la cele mai canonizate stilizări redau o figurină feminină, în cele mai multe cazuri avînd sîmii modelați. O categorie care se menține de-a lungul evoluției au corpul prismatic, dar stilizarea diferă în diferite etape. Asemenea piese apar în faza I de la Gura Baciului (Vlassa 1972b, 180, 3/5), în etapa IIA la Grădinile I (Nica 1981, 36, 5/1), în faza IIB la Cîrcea (Nica 1977, 28, 4/2—172), în faza III la Beșenova Veche (azi Dudești Vechi: Lazarovici 1969, 10/5; 1975, IV/2; 1976, 4/2; 1979a, X/A 7—8), în faza IVA la Zăuan (Lakó 1978, VII/3). În felul de redare al ochilor se cunosc cîteva variante.

Cele timpurii au sîmii, la cele tîrzii este redat sexul (Lazarovici 1969, 45, 10/5—6, 10; 1971b, 2/12—13; 1975, IV/2; 1976, 4/2; Lazarovici—Lakó 1981, 4/3; Lakó 1978, VII/3) avînd analogii în orizonturi contemporane, în Vinča A (Lazarovici 1971b; 2/12—15) sau Körös tîrzii (Kalicz—Makkay 1974, 21, fig. 11—12; 1977, 8/1, 4; Raczi 1979—1980, 5—23). Schițarea gurii este întîlnită atît în etapele timpurii (Gura Baciului I: Vlassa 1972b, 180, 3/5) cît și în cele dezvoltate (Nica 1977, 28, 4/1—12/1; 1981b, 5/1), în Ungaria la Kotočpart-Vata și Kopáncs-Kovács (Kutzián 1944, XLIII/9, 11; Sajol-Felsőfeld (Raczi 1979—1980, fig. 1, 2, 5—6).

Apariția brațelor, a feței triunghiulare, la figurinele cu corpul sau gîtul prismatic este un fenomen tîrziu în plastica neoliticului timpuriu. Asemenea figurine se cunosc la Suplac (Ignat 1978, 25, VIII/2—3) și Zăuan (Lazarovici—Lakó 1981, 26) legîndu-se de o evoluție similară din Transdanubia (Lánycsók: Kalicz 1978, 137, 1/2—3).

Cel mai răspîndit tip de idoli, din plastica neoliticului timpuriu, sînt idoli în formă de coloană, mai precis cu gîtul în formă de coloană (Saulenhals) răspîndiți în Jugoslavia, Ungaria și Grecia (Milojević 1943—1944, 28; 1944, 112; Berciu 1961, 35; Csalog 1965, 21—22; Galović 1964, 27; 1969, 150; Brukner 1968, 47, 59;

Bader 1968, 382, 2/6—8), cu variante mai recente în Ungaria (Raczi 1979, 1980, 27—32). În România, asemenea descoperiri există la Beșenova (Kutzián 1944, XLIV4; Lazarovici 1969, 12, 10/1—2); Homorod (Bader 1968, 382, 2/6—8, tip C), Trestiana (Popușoi 1980a, 127, 18/6) și cel mai frumos exemplar, păstrat întreg, „Venus de Zăuan” (Lakó 1977, 42, 2/1—4; Lazarovici 1980, 22, 4/2) avînd o steatopigie pronunțată. De la asemenea tipuri ar putea proveni și fragmentele din Moldova (Ursulescu 1982, tip a), de la Perieni (M. Petrescu-Dîmbovița 1957, 73, 75, 8/1—3), Trestiana, Poenești (Ursulescu 1982, tip a), Suceava (Ursulescu 1973, 49) și Ostrovu Golu (Lazarovici 1969, 18—19, 10/10, 13—14; 1971b, 2/12, 1979a, X/A14), Zăuan (Lazarovici—Lakó 1981, 4/1, 10/1), Grădinile (Nica 1981b, 35, 5/3), Cenad (Lazarovici 1969, 18, 10/9) și Țaga (?) (Bader 1968, 382/385). Stațiunile în care apar asemenea descoperiri aparțin etapelor IIIB—IVA. La acest tip de figurine N. Ursulescu a deosebit două variante: una cu creștetul rotund (Beșenova și Trestiana) și alta cu fața triunghiulară la Perieni, Homorod, Leț, socotită, pe bună dreptate, mai tîrzie (Ursulescu 1982).

Un alt grup de figurine sînt cele cilindrice, cunoscute la Beșenova (Lazarovici 1980b, fig. 10/2), Balș (Popușoi 1981b, fig. 12) și Homorod (Bader 1968, 328, tip B); o variantă este cunoscută și în zonele învecinate (D. Garașanin 1954, 159; Glisić 1957, V/1; M. Garașanin 1958, 112; 1971b, 73; Nandriș 1968, harta; Tasić—Tomić 1969, 28, 16/7: VII/3—4; Karmanski 1968b, 49, XVII/5, 7 ș.a.) O variantă aparte este un fragment de idol, partea inferioară, descoperit la Arad, care seamănă cu „ghioagă” (Lazarovici—Pădureanu 1981, 8/6, 1/9) cu analogii la Bački Monostor (Brukner 1968, 48, II/3). Deosebit ni se pare un exemplar de la Beșenova, scurt, cu corpul conic (Lazarovici 1969, 10/3), variantă cunoscută în Orient, în neoliticul timpuriu (Tulok 1971, 9, 48, ș.a. p. 9—20, pl. III).

Figurine zoomorfe sînt semnalate în stațiunile: de la Cuina Turcului, Ghirbom, Tișgorul Vechi, Perieni ș.a. (Comșa 1969a, 30; Teodorescu 1963, 26; Bader 1968; Aldea 1972 ș.a.).

Vase antropomorfe întregi sînt destul de puține, dar apar mai multe fragmente. În afară de vasul de la Beșenova, cunoscut mai de mult (fig. 8/20), care imită o figură umană, mai există un vas cu două guri și cu mâinile pe pîntec, descoperit la Zăuan, datînd din faza IVA (Lakó 1977, 5/3—4). Piesa de la Zăuan nu este de dimensiuni prea mari, fiind dintre cele mai interesante piese plastice. Vase cu două guri și cu mâini se cunosc în neoliticul mijlociu, la Parța (Moga 1964; Lazarovici 1972, 1/5—6; 1982, fig. 11—13; Radu-Resch-Germann 1974, XVII/1—1a) și, în ac eași vreme, în cultura Esztár (Mate 1979, 45, 1/2).

Fragmente de vase antropomorfe au fost descoperite la Cîrcea (fig. 5/9) și Ostrovu Golu (Roman-Boroneanț 1974, 127, III/2; Lazarovici 1979a, X/A 27), în ambele cazuri sînt fragmente de picioare.

Un fragment dintr-un obiect de lut, de formă conică, gol în interior, cu găuri unite în interior printr-un canal (rămăs ca impresiune de sfoară sau nuia) a fost descoperit la Zăuan (Lakó 1977, 44, 5/1). Piesa are analogii, ce merg pînă la identitate cu un exemplar întreg descoperit în Oltenia, în neoliticul dezvoltat (Nica—fișe în expoziția: Plastica 1982—1983).

Unele picioare de mari dimensiuni pot proveni de la vase cu picioare ori de la statuete de mari dimensiuni (Beșenova: Kutzián 1944, XLIV/3; Lazarovici 1969, 18—19, 10/7—8, 11). O piesă aparte, deosebit de interesantă, fără analogii directe, provine de la Suplacu de Barcău (Materiale inedite, inf. D. Ignat). Este vorba de un picior modelat aparte cu o gaură imitînd parcă o „cizmă”. Singurele analogii pentru ea sînt în neoliticul dezvoltat (Vizdal 1973, 74, 114, obiect C/ 1971). Caracterul cultic, — așa cum este precizat și pentru analogie — este neîndoielnic. O asemenea piesă trebuie pusă în legătură cu credințe sau practici magice. Ideea existenței unei încălțăminte în formă de cizmă nu este străină în neoliticul românesc fiind cunoscută în cultura Cucuteni.

Plastica pe vase redă atît figurine umane cît și animaliere. Figuri sau fețe umane sînt cunoscute la Valea Lupului, Iacobeni, Huși, Sărăcești și altele (Nițu 1968, 388—389, fig. 3; Berciu 1961, 33; Laszlo 1970, 2/1, 4; 1972, 212, 1/1; Ursulescu 1982, 83). De pe cursul Arancăi, în Pusta Bucovei, în hotarul Beșenovei a fost

descoperit un căprior, modelat cu mult simț artistic, pe peretele unui vas (Kutzián 1944, XLII/3; Lazarovici 1969, 24, 12/4). Asemenea modele sînt adeseori înfîluite pe ceramică (Kutzián 1944, XLII, Raczi, 1978, 1979—1980, 20, 11/1—2).

Plastica zoomorfă, mai sărăcăcioasă, redă cel mai adesea animale sălbatice. Cornutele sînt mai des reprezentate. Cele de la Gura Baciului înfățișează animale sălbatice (Vlassa 1972b, 3/6—8, 10, 4/7—8). Tot cornute mari sînt simbolizate și prin exemplarele de la Perieni (Petrescu-Dimbovița 1957, 75, 8/4—7). Figurine reprezentînd porci, foarte probabil mistreț după înfățișarea coamei, au fost descoperite la Zăuan (Lakó 1978, VI/3, VII/4). Imaginea unui berbec a fost redată prin pictură pe un fragment de vas de la Valea Răii (Berciu 1966a, 73). Plastica zoomorfă, în special cea care redă animale sălbatice se leagă de magia vînătorii.

O altă grupă de piese redau stilizat fruntea unui taur. Asemenea piese sînt uneori cunoscute sub termenul de *bucranii* (Jovanović 1967m, 19—20; Srejić 1969, 163, 43 a; 1973, 259 — le numește pandantive în formă de „T”). Asemenea piese au fost descoperite la Cuina Turcului în nivel II în etapa IIIA (Păunescu 1978, 36/37, 14/11). La același orizont și ceva mai tîrziu sînt și alte descoperiri la: Sălcuța-Piscul Cornișorului (Berciu 1961, 325, 14/4, Nandriș 1968, 77/23) și Moldova Veche (în sondajul din 1981 — Țeicu—Lazarovici). Asemenea piese simbolizează credințe legate de cultul fertilității și fecundității dăinuind și în neoliticul mijlociu (la Parța, 1 piesă inedită în nivel Vinča B). Legat de practicile aceluiași cult este și o piesă în formă de phalus de la Tîrșor (Teodorescu 1963, 256, 260, 7/1).

Altărașele de cult sau opaițele. Ele joacă un dublu rol, pe de o parte legat de ideea focului care arde mereu; pe de altă parte cu rol practic pentru a da lumină. Forma lor este cea a unor altare de jertfă — cum se vede limpede într-un exemplar la Lánycsók (Kalicz 1978, 138, 1/3, 2) — ceea ce subliniază ideea folosirii lor ca altare de jertfă, neexcluzînd și rolul practic. De cele mai multe ori asemenea altărașe sînt asociate cu protome animaliere pe colțuri, pe marginea buzei sau pe picioare. Forma altărașului este de cele mai multe ori cea a unui animal stilizat.

Numeroasele altărașe descoperite și marea varietate presupune o grupare a lor. Exemplarele cele mai simple au corpul rotund, picioare curbe și o adîncitură pentru grăsimi folosite la ars. Unele ofiicii arată că piesa putea fi suspendată (Gornea—Locurile Lungi, etapa IIB: Lazarovici 1977a, XIX/3). Cele mai timpurii exemplare, de la Cîrcea (etapa IIA: Nica 1977, 29, 13/1—2), au corpul scund. Cu timpul picioarele se înalță, pe picioare apar „ochi” (Cîrcea II: Ibidem, 13/4—5) iar din adîncitură începe formarea unei cupe. Colțurile sînt ornate prin incizii, motive în relief, „ochi” sau protome animaliere (Beșenova, Kutzián 1944, 47/19; Lazarovici 1968, 8/7; 1979a, X/B 14), nervuri în relief (Beșenova: Lazarovici 1968, 8/5), proeminente (Ibidem, 8/4; Iaz: materiale inedite în muzeul din Caransebeș).

Într-o etapă mai tîrzie, în faza a III-a, pe picioare, alături de „ochi”, apar excizii triunghiulare (Cîrcea II: Nica 1977, 29, 13/3, 9; Leț I: Zaharia 1964, 28, 7/18—19; Beșenova: Lazarovici 1979a, X/B 2, 8, 12; Țaga: Kalmar 1983; Buziaș—Silagiu: inf. O. Sfetcu). Paralel în timp cu acestea din urmă apare o variantă care au cupa mult înălțată deasupra soclului (Beșenova: Lazarovici 1969, 8/1; Oradea: Kutzián 1944, XVI/5 — piciorul mai arcuit).

În fazele tîrzii, după contactul cu chalcoliticul balcano-anatolian, acestea iau forma unor cutii cu picioare, patrulatere, sau triunghiulare ornate cu incizii, pictate cu culori păstoase, în tehnica crusted, cu roșu, alb și galben sau încrustate cu alb. Asemenea descoperiri se cunosc, în etapele IIIB și IVA, la Ostrovu Golu (materiale inedite din săpăturile lui P. Roman: Roman—Boroneanț 1974, 10, IV/5—8; Lazarovici 1969, 8/9—15; 1971b, 4/25), Gornea (Lazarovici 1970, 483, 9/9; 1971b, 4/1; 1979a, 10/B 22), Cîrcea (Nica 1977, 29, 13/10—15; 1980, 29, 31/3, 8—9),

Valea Lupului și Perieni (Marinescu 1975, 489), Valea Răii (Govora 1969, 155, fig. 1), Vermești (Monah 1976, 7/1. 3) și altele (pentru problemă: Lazarovici 1971b).

Tăblițele. Tot în fazele tirzii sînt cunoscute niște tăblițe de lut, de dimensiuni mici, de formă patrulateră, la Perieni (Petrescu-Dîmbovița 1957, 73, 7/17). Asemănătoare ca formă, avînd incizate niște semne, este o piesă de la Glăvănești Vechi (Comșa 1978, 28—29, 26/1, 27/6), Trestiana (Plastica 1981—1982 fișe E. Popușoi), care este ornamentată cu incizii meandrice și alta de la Suplacul de Barcău, de formă rombică, cu ornamente în relief, din romburi circumscrise (Ignat 1978, 12, VIII/4), purtată ca pandantiv. Fie că aceste piese erau purtate, fie că aveau roluri, aceste plăcuțe poartă însemnele unor simboluri, joacă rolul unor talismane.

Ritul funerar. Obiceiurile legate de ritul funerar în neoliticul timpuriu arată existența unor credințe legate de cultul morților, de cultul strămoșilor. În mormintele în cadrul așezării, în locuințe sau în vecinătatea locuințelor, atît în cultura Starčevo-Criș (Horedt 1956; 17; Vlassa 1958/1966, 18; 1980, 694 ș.a.) cît și în civilizațiile epipaleolitice și mezolitice, cultura Lepenski Vir — Schela Cladovei (Strejović 1973, 253; Letica 1969, 8—9) arată păstrarea unor legături între cei decedați și comunitate. Apariția unor necropole are loc în perioadele de sfîrșit, după contactul cu chalcoliticul balcano-anatolian (Garașann 1958, 15; 1979, 159—160; Grbić 1934). Numărul mormintelor descoperite este încă redus (între 30—40 schelete).

Corpurile sînt așezate în poziție chircită, ghemuite puternic sau ușor chircite, pe ambele părți orientate diferit. De cele mai multe ori au privirea spre răsărit. Orientarea scheletului, pe axa coloanei, este est-vest (Gura Baciului, Cernat, Gornea, Trestiana: Vlassa 1958/1966, 18; Vlassa—Palkó 1965; Popușoi 1980a, 130; Lazarovici 1977a, 82—83), est-nord-est — vest-sud-vest (Sf. Gheorghe-Bede-háza: Horedt 1956, 17; Vlassa 1958/1966, 18). est-sud-est — vest-nord-vest (Gura Baciului: Vlassa—Palkó 1965, 13) și nord-sud (Ursulescu 1982, 88). În unele cazuri, scheletul a fost ciopîrțit (Nestor 1957, 62). De cele mai multe ori mormintele sînt simple dar se cunosc cazuri și de morminte duble (Valea Lupului: Trestiana: Berciu 1966a, 74; Ursulescu 1982).

Inventarul funerar este sărăcăcios. Uneori, fragmente ceramice se găsesc depuse în groapa scheletului, alteori oase de animale (Cîpău, Gornea, Gura Baciului, Leț, Trestiana, V. Lupului: Vlassa 1959, 240—241; Vlassa—Palkó 1965, 13; Vlassa 1980, 694; Comșa 1960, 8; Galović 1967b, 174; Lazarovici 1977a, 22, 82). Ocră depusă în morminte a fost găsită la Beșenova (Milleker 1939, 19; Lazarovici 1969a, 21, Vlassa 1958/1966, 18; 1970, 532; Ursulescu 1978, 83). Obiecte de inventar apar mai rar depuse în morminte: la Gura Baciului un topor de tip walzenbell (Vlassa—Palkó 1965, 13); o lamă de silex la Beșenova (Milleker 1939, 105); la Trestiana sînt fragmente de vase de provizii, cupe, străchini (în M 6, 30, 32: Popușoi 1980a, 130, fig. 6/1, 3/3) în general inventarul este sărac.

În așezări au fost descoperite oase umane: dinți, fragmente de cranii și altele (Cuina Turcului: Păunescu 1978, 29).

Această civilizație a jucat un rol important, deosebit la evoluția comunităților din perioadele următoare, din civilizațiile neoliticului mijlociu. Din analize se desprind mai multe categorii de stațiuni, complexitatea relațiilor dintre ele, necesitatea unor analize amănunțite și a unor sinteze pe spații largi pentru înțelegerea fenomenelor etno-culturale.

GHEORGHE LAZAROVICI

LISTA PRESCURTĂRIILOR

- Aldea 1972
 Atlas 1972
 Bader 1968
 Batović 1966
 Benac 1969
 1970
 1971
 1974
 1977
 Benac-Garašanin 1971
 Berciu 1940
 1952
 1954
 1957
 1958
 1959a
 1959b
 1960
 1961a
 1961b
 1966a
 1966b
 1967
 Boroneanț 1968
 1970
 1970b
 1973
 Braidwood 1962
 Brukner 1960
 1965
 1966a
 1966b
 1968
 1974
 1978
 Bogdan 1967
 Bujor 1972
 Childe 1949
 1964
 Cîrciumaru 1973a
 1973b
 Comori 1979
 Comșa 1954
 1955
 1958
 1959
 1960a
- I. Al. Aldea, în *Apulum*, 10, 1972, p. 3–16.
 — The "Iron Gate" Complex Atlas, București.
 — T. Bader, în *ActaMN*, 5, p. 382–388.
 — S. Batović, *Starii neolit u Dalmacii*, Zadar.
 — Al. Benac, *Actes I CEB*, Sofia, p. 185–200.
 — *Actes II CEB*, Atena, 185 și urm.
 — *Actes VIII CISPP*, I, Belgrad, p. 98–108.
 — *Godišnjak*, 12, 10, p. 255–270.
 — *BerRGK*, 58, p. 35–62.
 — Al. Benac — M. Garašanin, în *Epoque PPY*, p. 265–279.
 — D. Berciu, *Însemnări arheologice*, I. București.
 — D. Berciu și colaboratorii, în *SCIV*, 3, p. 141–179.
 — în *SCIV*, 5, 3–4, p. 343–353.
 — în *Materiale*, 3, p. 179–184.
 — în *SCIV*, 9, p. 91–98.
 — în *Materiale*, 5, p. 75–76.
 — în *Materiale*, 5, p. 85–94.
 — *Epoca neolitică*, în *IstRom*, I, p. 29–40, 42–60, 71–82.
 — *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București.
 — în *L'Europe...*, Praga, p. 33–38.
 — *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București.
 — *Cultura Hamangia*, București.
 — *La izvoarele istoriei*, București.
 — V. Boroneanț, *Neoliticul timpuriu în Zona Porților de Fier*, în *Comunicări*, seria arheologie, VIII, Craiova, p. 1 și urm.
 — în *PZ*, 45, 1, p. 434–457.
 — în *Actes VII CISPP*, Praga, p. 407–410.
 — *Actes VIII CISPP*, II, Belgrad, p. 165–172.
 — R. J., Braidwood, în *Atti VI CISPP*, Roma, (116).
 — B. Brukner, în *RVM*, 9, p. 110–111.
 — în *RVM*, 14, p. 13 și urm.
 — în *ArchIug*, 7, p. 1–12.
 — în *ActArchSz*, 10, p. 7–10.
 — *Neolit u Voivodini*, Beograd-Novi Sad.
 — B. Jovanović, N. Tasić, *Praistoria Vojvodine*, Belgrad-Novi Sad.
 — în *Godišnjak*, 16, 14, p. 75–80.
 — Al. Bogdan, în *Studii și Materiale*, Tîrgu Mureș, p. 79–80.
 — E. Bujor, în *Atlas 1972*, p. 207.
 — V. G. Childe, *L'Aube de la Civilisation Européenne*, Paris.
 — *The Dawn of European Civilization*, New Jersey.
 — M. Cîrciumaru, în *Actes VIII CISPP*, II, p. 172–173.
 — în *SCIV*, 24, 1, p. 5–14.
 — *Comori arheologice în Regiunea Porțile de Fier — Trésors archéologiques dans la région de Porțile de Fier*, București.
 — E. Comșa, în *SCIV*, 5, 3–4, p. 361–392.
 — în *SCIV*, 6, 1–2, p. 13–43.
 — în *SCIV*, 9, 2, p. 474–477.
 — în *ActaArch Carp*, Krakow, I, 2, p. 173–190.
 — în *SCIV*, 11, 2, p. 217–242.

- 1960b — în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, p. 83—103.
- 1963 — în *Dacia*, NS, 7, p. 477—484.
- 1965a — în *Acti VI CISPP*, II, Roma, p. 242—245.
- 1965b — în *SCIV*, 16, 3, p. 545—551.
- 1966 — în *SCIV*, 17, 2, p. 355—361.
- 1967 — *Date despre cultura Vinča în Regiunea „Porţilor de Fier”*, în *Comunicări, seria arheologie*, III, Craiova, p. 1 şi urm.
- 1969 — în *MFME*, 2, p. 29—38.
- 1969b — în *Dacia*, NS, 13, p. 11—44.
- 1970 — în *ActaArchCarp.* (1969—1970), p. 5—15.
- 1971a — în *Apulum*, 9, p. 15—18.
- 1971b — în *PZ*, 46, 2, p. 195—249.
- 1971c — E. Comşa — C. Kacsó, în *Materiale*, 10, p. 47—51.
- 1974 — în *Drobeta*, p. 19—22.
- 1976 — în *Muzeul Naţional*, II, p. 209—222.
- 1978 — în *Dacia*, NS, 22, p. 9—36.
- 1979 — în *Banatica*, 5, p. 537—539.
- Čović 1961 — B. Čović, în *GlasZMS*, 15—16, p. 79—139.
- Csalog 1959 — J. Csalog, *Csongrádmegyei Tanulmányok*, I, p. 15—16.
- 1965 — în *ActaArchSz*, 8, (26).
- Davidescu 1966 — M. Davidescu, în *Rev Muz*, 6, p. 547—548.
- Dimitrijević 1969 — S. Dimitrijević, *Starčevacka Kultura*, Vukovar.
- 1974 — *Materialj*, 10, p. 93—121.
- Dinu 1961 — M. Dinu, în *Materiale*, 7, p. 121—127.
- Draşoveanu 1981 — Fl. Draşoveanu, în *Apulum*, 19, 1981, p. 33—45.
- Dumitraşcu 1972 — D. Dumitraşcu, în *Lucrări Ştiinţifice*, Oradea, p. 49—67.
- 1974 — în *În Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, p. 129—136.
- Dumitrescu 1937 — Vl. Dumitrescu, *L'art préhistorique en Roumanie*, Bucureşti.
- Eliade 1981 — M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Bucureşti.
- Galbenu 1975 — D. Galbenu, *Cercetări Arheologice*, 1, p. 4—43.
- 1974/1977 — *Neoliticul în Oltenia de sud-vest*. Rezumatul tezei de doctorat.
- Galović 1964 — R. Galović, în *BerRGK*, 43—44, p. 1—29.
- 1967a — în *ZborNM*, 5, p. 149—152.
- 1967b — în *Starinar*, 18, p. 173—174.
- Galle 1980 — C. J. Galle, *Kauseis apo tin arhaioteri neolithiki epoki sti Thessalia*, Athena.
- Garašanin, D. 1954 — D. Andrejević Garašanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana.
- 1959a — în *Arheološki Pregled*, 1.
- 1959b — *Petnaestogodina rada praistoriskog o deljenja narodnog muzeja*, Beograd 1959.
- 1980 — *Problemes de la neolitisation dans certaines region de l'Europe*, Wrocław — Warszawa — Krakow — Gdansk, p. 73—77.
- Garašanin, M. şi
Garašanin, D. 1959 — în *Zbornik štip*, I, p. 61—65.
- Garašanin, M. 1953 — în *Actes III CISPP*, Zürich.
- 1959 — în *BerRGK*, 39, p. 3—12.
- 1960 — în *Arheološki Pregled*, 2, p. 9—12.
- 1961a — în *Starinar*, 11, p. 228—229.
- 1961b — în *Germania*, 39, p. 142—144.
- 1961c — în *Antiquity*, 35, p. 227.

- Garašanin, M. și Dehm, W. 1963 — în *JbRGZM*, 10, p. 267—280.
- Garašanin, M. 1968 — în *Neolit Centralnog Balkana*, Belgrad, p. 301—336.
- 1971a — în *Actes VIII CISPP*, I, Belgrad, p. 73—84.
- 1971b — *Predistorijski kulturi vo Makedonia*, Štip.
- 1978 — în *Godišnjak*, 16, 14, p. 31—44.
- 1979 — *Centralnobalkanska zona, in Praistoria jugoslovenskih zemalja*, Sarajevo 1979, p. 79—212.
- Gheorghiev 1967 — G. I., Gheorghiev, in *Zeitschrift für Anthropologie*, 1, p. 139—159.
- 1971 — în *Studia Balcanica*, 5, 21—35.
- 1972 — în *Tracia, Serdicae*, 5—27.
- 1973 — în *Actes VIII CISPP*, II, Belgrad, 263—272.
- Gaul 1948 — J. Gaul, *Bul ASPR*, 16, Old Lyme.
- Gavella 1958 — B. Gavella, în *Starinar*, 7—8, p. 266—268.
- Gimbutas 1974 — M. Gimbutas, in *Journal of Field Archaeology*, I, 1974, p. 272—302.
- 1976 — M. Gimbutas, C. Wesley. M. E. Suees, in *Science*, 17, III, 191, p. 1170—1172.
- Glisić-Jovanović 1957 — J. Glisić — B. Jovanović, in *Glasnik MKiM*, II p. 223—233.
- Glisić 1959 — în *Arheološki Pregled*, 1, 1959.
- Grbić 1934 — M. Grbić, în *Starinar*, (1933—1934), p. 48—50.
- 1957 — în *Starinar*, 5—6, p. 24—27.
- Hauptmann 1967 — H. Hauptmann, in *IstambMitt*, 17,
- Höckmann 1973 — O. Höckmann, *Handbuch der Urgeschichte*, München-Bern.
- Holmberg 1964 — E. J., Holmberg, in *AJA*, 68, p. 343—348.
- Horedt 1954 — K. Horedt, in *SCIV*, 5, 1—2, (1953—1954), p. 290, 292, 296.
- 1956 — în *Materiale*, II, p. 7—39.
- 1970 — *Istoria comunei primitive*, București.
- 1979 — Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen, București.
- Hourmouziadis 1971 — F. X. Hourmouziadis, *Arhaiologikes Eefemeris*, Atena.
- Ignat 1972 — D. Ignat, in *Centenar Muzeal Orădean*, p. 161—164.
- 1973a — în *Crisia*, 3, p. 7—20.
- 1973b — în *ActaMN*, 10, p. 477—491.
- 1977 — în *ActaMN*, 14, p. 13—21.
- 1978 — în *Crisia*, 8, p. 9—25.
- 1979a — în *Crisia*, 9, p. 721—733.
- 1979b — în *Materiale*, Oradea, p. 45—54.
- 1981 — în *Crisia*, 11, p. 41—58.
- Jovanović 1973 — B. Jovanović, in *Actes VIII CISPP*, II, Belgrad, p. 290—293.
- 1967 — în *Starinar*, 18, p. 19—20.
- 1968a — în *Archaeologia Jugoslavica*, 9, p. 1—9.
- 1974 — în *Materiale*, 10, p. 31—49.
- 1975 — în *Godišnjak*, 14, p. 5—17.
- Ioniță 1961 — I. Ioniță, in *ArhMold*, I, p. 295—304.
- Istrate 1981 — în *Materiale*, Tulcea, p. 55—57.
- Kalicz 1978 — N. Kalicz, in *JPMEvk*, 22, p. 137—156.
- 1980a — în *Problemme de la neolitisation dans certains regions de l'Europe*, Wroclaw, — Warszawa — Krakow — Gdansk, p. 97—122.

- Kalicz, N. — Makkay, I. 1972 — în *Füzetei a székszárdi Balogh Ádám Múzeum*, 10, p. 11—15.
- 1974 — *A Mehteleki agyagistenek*, Nyiregháza.
- 1976 — în *Műtár*, 6, p. 3—24.
- Kalmar 1981 — Z. Kalmar, *Epoca neolitică și eneolitică în Bazinul Someșan*, Cluj-Napoca, (ms.).
- 1983 — în *ActaMN*, 20, p. 359—369.
- Karmanski 1968a — S. Karmanski, *Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odzaci.
- 1968b — *Zrtvenici, statueti i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina*, Odzaci.
- 1975 — *Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina*, Odzaci.
- 1977 — *Katalog antropomorfe i zoomorfe plastike iz Okoline Odzaka*, în *Arheološka Zbirka*, p. 1 și urm.
- 1979 — *Donja Branjevina*, Odzaci.
- Kozlowski 1982 — St. Kozlowski, *Origin CSIEL*, Wrocław — Warszawa — Kraków, p. 11—110.
- Kutzián, 1944 — I. Kutzián, *A körös kultúra*, Budapest.
- Lakó 1977 — E. Lakó, în *ActaMP*, 1, p. 41—46.
- 1978 — în *ActaMP*, 2, p. 11—15.
- 1980 — în *ActaMP*, 4, p. 31—34.
- 1981 — în *ActaMP*, 5, p. 37—112.
- Laszló 1970 — A. Laszló, în *Memoria Antiquitatis*, 2, p. 39—74.
- Lazarovici 1969 — Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, 6, p. 3—26.
- 1970 — în *ActaMN*, 7, p. 473—488.
- 1971a — în *Banatica*, 1, 17—60.
- 1971b — în *ActaMN*, 8, p. 409—413.
- 1971c — în *Pontica*, 4, p. 31—40.
- 1972 — în *Tibiscus*, 2, p. 3—26.
- 1973 — în *Banatica*, 2, p. 25—54.
- 1973/1974 — în *Actes VIII CISPP*, p. 461—466; *Tibiscus*, 3, p. 31—63.
- 1974—1977 — Comunicare la București 1974; în *Tibiscus*, 5, p. 57—66; în *Apulum*, 15, 19—26.
- 1975 — în *Banatica*, 3, p. 7—24.
- 1976 — în *Pittioni Festschrift*, p. 203—234.
- 1977a — *Gornea-Preistorie*, în *Caiete Banatica*, V.
- 1977b — în *Banatica*, 4, 1977, p. 19—44.
- 1978a — în *Comori*, 1978, p. 23—28, 32—39, 65.
- 1978/1979 — la Simpozion 1978; în *Studii și comunicări Caransebes*, 1979, p. 27—31.
- 1979a — *Neoliticul Banatului*, Bibliotheca Musei Naponensis, Cluj-Napoca.
- 1979b — și N. Cristea, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 431—446.
- 1979c — în *ActaMN*, 16, p. 841—844 (recenzie).
- 1980a — *Die Periodisierung der Starčevo-Criș-Kultur in Rumänien*, în III, *Internationale Trakologisches Kongres*, Wien.
- 1980b — în *ActaMN*, 17, 1980, p. 13—30.
- 1981a — *Das Frühneolithikum in Eisernes Tores*, (comunicare), Köln, 1981.
- 1981b — Fr. Resch, și C. German, în *Tibiscus*, 7, p. 13—20.
- 1981c — *Das neolithisches Heiligtum in Parța*, (comunicare), Xanthi.
- 1981d — E. Pădureanu, în *Ziridava*, 14, 1982 p. 15—34.
- 1981e — E. Lakó, în *ActaMN*, 18, 1981, p. 13—43.
- 1981f — în *PZ*, 2, p. 169—196.

- 1982
1982/1983
- Letica 1983
- Makkay 1969
- 1965–
- 1966
- 1971
- 1974
- 1982
- Marinescu-Bîlcu 1975
- 1981
- 1981b
- Mate 1979
- Mcpherson 1971
- Mellaart 1961a
- 1961b
- 1962
- 1963a
- 1964
- 1965
- Milleker 1970
- 1987
- 1989
- 1906
- 1938
- 1939
- Milojčić 1043/1944
- 1949
- 1950
- 1944/1950
- 1956
- 1959a
- 1960a
- 1960b
- 1961
- 1967
- 1969a
- 1959b
- 1970
- 1971
- 1973
- Mitrofan 1975
- Mock 1976
- Mogoșanu 1978
- Monah 1976
- Müller-Karpe 1968
- în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, 1, p. 31–39.
- *Cultura Vința și legăturile sale cu ceramica liniardă*, (comunicare), Hanovra.
- și I. Nemeti, în *ActaMP*; 7, p. 17–20.
- în *Archlug*, 10, p. 7–11.
- J. Makkay, în *ActArchSz*, 8, p. 15–16.
- în *MFMEvk*, 1, p. 47–58.
- în *JPMEvk*, 13, p. 39–62.
- J. Makkay, în *AAASH*, 26, p. 131–154.
- J. Makkay, *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei*, Budapest.
- Silvia Marinescu-Bîlcu, în *SCIVA*, 26, 4, p. 487–506.
- Silvia Marinescu-Bîlcu, în *Pontica*, 14, p. 39–46.
- Silvia Marinescu-Bîlcu, în *Suceava*, 8, p. 163–167.
- Marta S. Mate, *DDME*, p. 55–56.
- A. Mcpherson și D. Srejović, *Early Farming Cultures in Central Serbia (Eastern Yugoslavia)*, Preliminary Report, Kraguevac, p. 15–26.
- J. Mellaart, în *Anatolian Studies*, 11, p. 159–184.
- J. Mellaart, în *Scientific American*, august.
- J. Mellaart, în *Anatolian Studies*, 12, p. 41–65.
- J. Mellaart, în *Anatolian Studies*, 13, p. 43–103.
- J. Mellaart, în *Anatolian Studies*, 14, p. 39–119.
- J. Mellaart, *Earliest Civilisations of the Near East*, London.
- J. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Edinburg.
- B. Milleker, *Délmagyarország régtségleletei*, I, Timișoara.
- *Idem*, II.
- *Idem*, III
- B. Milleker, în *Starinar*, 13, p. 102–166.
- B. Milleker, în *Starinar*, 14, p. 129–140.
- VI. Milojčić, *Das Ältere Neolithikum in Serbien*, Wien.
- VI. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Süd-osteuropas*, Berlin.
- VI. Milojčić, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, p. 108–118
- VI. Milojčić, în *Germania*, 28, p. 111–114 (recenzie la Ida Kutzián, *The Körös Kultúra*).
- VI. Milojčić, în *Germania*, 34, p. 208–210.
- VI. Milojčić, *Neue Deutsche Ausgrabung im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*, Berlin, p. 225–236.
- VI. Milojčić, *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953–1958)*, Bonn.
- în *Germania*, 38, p. 320–335.
- în *Germania*, 39, p. 434–452.
- *Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo-Periode*, Heidelberg.
- VI. Milojčić, și H. Hauptmann, *Die Funde der Frühen Dimini-zeites der Argissa Magula, Thessalien*, Bonn.
- VI. Milojčić, în *Germania*, 37, p. 65–84.
- în *Adriatica Prehistorica et Antiqua*, Zagreb, p. 81–86.
- J. Milojčić-Zumbusch, *Das früh Neolithikum*, Bonn.
- în *Actes VIII CISPP*, II, Belgrad, p. 248–251.
- I. Mitrofan, în *Apulum*, 5, p. 93–101.
- R.E. Mock, în *Neolithic Macedonia*, Los Angeles.
- Fl. Mogoșanu, în *SCIVA*, 20, 3, p. 348–349.
- D. Monah, în *Carpica*, p. 8–29.
- H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, II,

- Nagy 1904
1907
1909
1911
Nandriș 1968,
1969
1970a
1972a
1972b
1977a
1977b
1978
Necrasov 1965
Nestor 1932
1949
1950
1951
1957
Nica 1971a
1971b
1976a
1976b
1977
1979a
1979b
1981a
1981b
Nicolăescu-Plopșor 1965
1968
Nicolov 1974
Nițu 1968
Paul 1965
1970
1978
Papadoupoulou 1958
Popușoi 1965
1971
1976
1980a
1980b
1981
Păunescu 1963
1970
1978
- Gy. Nagy, în *ArchÉrt.*, 24, p. 417–421.
— în *ArchÉrt.*, 27, p. 266–279.
— în *ArchÉrt.*, 29, p. 146–154.
— în *ArchÉrt.*, 31, p. 147–164.
— J.G. Nandriș *The Prehistoric Archaeology of South East Europe with Special Reference to Neolithic Figurines*, Philosophical D. Dissertations, Cambridge University.
— în *Memoria Antiquitatis*, I, p. 11–66.
— în *Man*, 5, 2, p. 192–213.
— în *Buletin J.A.*, 12, p. 61–69.
— *Alba Regia*, 12, p. 61–69.
— *The Perspective of Long-term Change in South-East Europe an Historical Geography of the Balkans*, Londra, p. 25–55.
— *On Interim Report an Further Field-work witch a note on tektites*, în *Journal American Scientific*, p. 207–219.
— în *Studia Prehistorica*, p. 198–211.
— O. Necrasov, în *Apulum*, 5, p. 19–33.
— I. Nestor, în *BerRGK*, 22, p. 11–181.
— în *SCIV*, 2, 1, p. 152–158.
— în *SCIV*, 2, p. 208–219.
— în *SCIV*, 2, p. 17–26.
— în *Materiale*, 3, p. 59–63.
— M. Nica, în *SCIV*, 22, 4, p. 547–556.
— în *Historica*, 2, p. 5–33.
— în *SCIVA*, 27, 4, p. 435–463.
— în *Dacia*, 20, p. 71–103.
— în *Dacia*, 21, p. 13–53.
— în *Materiale*, Oradea, p. 29–30.
— T. Niță, în *Dacia*, NS, 23, p. 31–64.
— *Das frühneolithikum in Oltenien*. Comunicare, Köln
— în *Arhivele Olteniei*, I, p. 27–39.
— C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 16, 2, p. 407 – 411.
— *Rezultatele arheologice din zona „Porților de Fier, în Comunicări, ser. arh., IV, Craiova.*
— B. Nicolov, *Gradeșnica*, Sofia.
— Al. Nițu, în *SCIV*, 19,3, p. 387–392.
— I. Paul, în *Revista Muzeelor*, II, p. 294–302.
— în *Materiale*, 9, p. 97–104.
— *Cultura Criș în sudul Transilvaniei. Descoperirile de la Ocna Sibiului*. 26–27 mai Cluj.
— M. F. Papadoupoulou, în *Thessalika*, I, p. 39–49.
— E. Popușoi, în *RevMuz*, 2, NS, p. 412–413.
— *Sesiunea științifică a muzeelor de istorie*, București 1964, (1971), p. 30–41.
— *Raport asupra săpăturilor arheologice din așezarea neolitică de tip Criș de la Trestiana*, com. Grivița, jud. Vaslui, Comunicare — Vaslui.
— în *Cercetări istorice*, 11, p. 107–133.
— în *ArchMold*, 9, p. 7–17.
— în *Materiale*, Tulcea, p. 36–52.
— Al. Păunescu, în *Dacia*, NS, 7, p. 467–475.
— *Evoluția uneltelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București.
— în *Tibiscus*, 5, p. 41–56.

- Perkins 1949/1963 — A.L. Perkins, *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*,
 — G. I. Petre-Govora, *RevMuz*, 2, p. 154—158.
- Petre-Govora 1969 — M. Petrescu-Dimbovița, in *Materiale*, 3, p. 65—79.
- Petrescu-Dimbovița 1957 — in *ActaArchBp*, 9, p. 53—68.
 1958 — in *Dictionar de istorie veche a României*, p. 29.
 1976 — R. Pittioni, *Geschichte Österreichs*, I, *Urzeit*, Wien.
 — Expoziția „Plastica neo-eneolitică în România”.
- Pittioni 1980 — D. Popescu, in *SCIV*, 15, 4, p. 55—57.
- Plastica 1981—1982 — D. Protase — N. Vlăsa, in *Materiale*, 6, p. 445—450.
- Popescu 1964 — P. Raczi, *SzolnokMMEvk*, p. 27—33.
- Protase-Vlassa 1959 — O. Radu, *Neoliticul timpuriu în Banat. Cultura Starčevo-Criș, Timișoara — Iași*, (ms).
- Raczi 1979—1980 — Fr. Resch — C. Germann, in *Tibiscus*, 3, p. 65—69.
- Radu 1970—1971 — R. Rodden, in *PPS*, 28, p. 267—288.
 — in *Balkan Studies*, 5, (Thessalonik), p. 109—124.
 — in *Antiquity*, 38, p. 294—295.
 — in *Scientific American*, 212, 4, p. 83—88.
- Rodden 1962 — P. Roman, V. Boroneanț, in *Drobeta*, 1, p. 117—128.
- 1964a — M. Rusu, in *Banatica*, 1, p. 78—83.
- 1964b — Fr. Sachermeier, *Die Ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart.
- 1965 — R.R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb.
- Roman 1974 — D. Simouska — V. Sanev, *Macedonia Acta Archaeologica*, 1, p. 25—88.
- Rusu 1971 — V. Sanev, *Praistoria vo Centralna Pelagonia*, Bitolja.
- Sachermeier 1965 — D. Srejić, in *ArchJug*, 4,
 — in *ArchJug*, 5, p. 1—8.
 — *Lepenski Vir*, Belgrad.
 — *Die Anfänge des Neolithikum von Orient bis Nordeuropa. Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der Mittleren Donau, in Fundamenta*, A. 3, Köln-Wien, 1971.
 — in *Actes VIII CISPP*, Belgrad, II, p. 251—262.
 — *Protoneolit-kultura Lepenskog Vira*, in *Praistoria Jugoslovenskih Zemalja*, p. 33—76.
 — *Lepenski Vir. Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*, Köln — München, 1981.
 — N. Tasić, in *Glasnik MKiM*, 3, p. 11—49.
 — E. Tomić, *Crnokalačka Bara*, Belgrad.
 — in *Arheološki Pregled*, 11, p. 9—10.
- Schmidt 1945 — V. Teodorescu, in *SCIV*, 14, p. 251—274.
- Simouska 1975 — D. R. Theocharis, in *Thessalika*, p. 70—86.
 — in *Thessalika*, 2, p. 39—49.
 — in *Thessalika*, 1, p. 63—83.
 — in *Ancient Greek Cities*, Atena.
 — *Neolithic Greece*, Atena.
- 1976 — N.S. Titov, J. Erdely, *Arheologia Vengrii*, Moskova.
- Srejić 1963 — J.A. Todd, in *Actes VIII CISPP*, II, p. 214—225.
- 1964 — J. Todorovic, *Arheološki Pregled*, 9, p. 7—9.
- 1969 — in *Arheološki Pregled*, 10, p. 11—13.
- 1973 — O. Trogmayer, in *AE*, 91, p. 67—84.
- 1979 — in *MFMEvk*, p. 11—19.
- 1981 — in *MFMEvk*, 2, p. 35—40.
 — in *MFMEvk*, 2, p. 5—15.
- Tasić 1958 — D. Tudor, E. Comșa, S. Morintz, Ex. Bujor, P. Diaconu, N. Constantinescu, in *SCIV*, 16, 2, p. 395—406.
- 1965 — 1965
 1969
- Teodorescu 1963
- Theocharis 1958
 1959
 1962
 1971
 1973
- Titov 1980
- Todd 1973
- Todorović 1967
 1968
- Trogmayer 1964
 1968a
 1968b
 1969
- Tudor 1965

- Tulok 1971 — M. Tulok, în *AAASH*, 23, p. 3—17.
 Ursulescu 1973 — N. Ursulescu, în *Studii și materiale, istorie*, III, Suceava, 47—62.
     1972 — în *Carpica*, p. 69—80.
     1974 — în *Studii și materiale, istorie*, 4, p. 9—15.
     1982 — *Primele culturi neolitice pe teritoriul Moldovei*, teză de doctorat, Suceava — Iași, 1982, m.s.
 Uzum 1973 — I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, în *Banatica*, II, p. 403—416.
 Vasić 1932 — M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, I.
     1936a — *Preistoriska Vinča*, II.
     1936b — *Preistoriska Vinča*, III.
     1936c — *Preistoriska Vinča*, IV.
 Weinberg 1965 — S.S. Weinberg, în *Atti VI CISPP*, Florența.
 Vizdal 1973 — J. Vizdal, *Zemplin Mladšej dobe Kamenné*, Kosice
 Vlassa 1966 — N. Vlassa, în *ActaMN*, 3, p. 9—47.
     1959a — în *SCIV*, 10, 2, p. 239—245.
     1959b — în *Materiale*, 6, p. 448—450.
     1962 — în *Studia, Historiae*, 2, p. 29—30.
     1963 — în *Dacia*, NS, 7, p. 485—494.
     1965 — A. Palko, în *Apulum* 5, p. 13—17.
     1966 — în *ActaMN*, 3, p. 399—402.
     1967 — în *ActaMN*, 4, p. 403—423.
     1968a — în *ActaMN*, 5, p. 372—378.
     1968b — în *Studijne Zvesti*, 17, p. 513—540.
     1970 — în *Materiale*, 9, p. 529—532.
     1972a — în *ActaMN*, 10, p. 7—28.
     1972b — în *PZ*, 47, 2, p. 174—197.
     1974 — H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, p. 17—19.
     1976 — *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*. Cluj-Napoca.
     1977/1978 — *Contribuții la problemele neoliticului Transilvaniei*, teză de doctorat, Cluj-Napoca 1977/1978.
     1980 — în *Marisia*, 10, p. 691—697.
 Zaharia 1962 — E. Zaharia, în *Dacia*, NS, 6, p. 5—51.
     1964 — în *SCIV*, 15, p. 19—44.
 Zaharia N., 1955 — în *SCIV*, 6, 1—2, p. 287—299.
     1955b — în *SCIV*, 6, 3—4, p. 897—912.

LISTA LOCALITĂȚILOR CU DESCOPERIRI SAU AȘEZĂRI DIN NEOLITICUL TIMPURIU

1. Beba Veche	14. Lugoș
2. Cenad	15. Zăgăjeni
3. Beșenova Veche	16. Caransebeș
4. Cenei	17. Iaz
5. Cruceni	18. Carașova-Peștera Liliecilor
6. Giulvăz	19. Pojejena
7. Parța	20. Măcești
8. Freidorf	21. Moldova Veche
9. Fratelia	22. Gornea-Căunița de Sus
10. Unip	23. Gornea-Locurile Lungi
11. Uliuc	24. Dubova-Peștera lui Climente
12. Buziaș-Silagiu	25. Dubova-Cuina Turcului
13. Jabăr	25. Dubova-Cuina Turcului

27. Gura Văii-Ostrovu Golu
28. Schela Cladovei
29. Ostrovu Corbului
30. Verbicioara
31. Verbița
32. Cleanov
33. Basarabi
34. Sălcuța
35. Almaju
36. Cîrcea
37. Valea Răii
38. Sărăcești
39. Stejaru
40. Ipotești
41. Bănești
42. București-M. Vodă
43. Butimanu
44. Tirgșoru Vechi
45. Fîntînele
46. Budureasca
47. Gherăseni
48. Băiești
49. Cîndești
50. Bontăești
51. Munteni
52. Gîrbovăț
53. Mălușteni
54. Trestiana
55. Presecani
56. Fulgeriș
57. Dodești
58. Tătărani
59. Ivănești
60. Poieniști
61. Borlești
62. Dumești Noi
63. Arsura
64. Hlincea
65. Birgăuani
66. Grumăzești
67. Agapia
68. Probota (Suceava)
69. Oboroceni
70. Costești
71. Balș
72. Holm
73. Valca Lupului
74. Probota (Iași)
75. Trifești
76. Iacobeni
77. Andrieșeni
78. Glăvănești Vechi
79. Trușești
80. Ripiceni
81. Mănăstirea Doamnei
82. Liteni
83. Ipotești
83. Fălticeni
84. Udești
86. Suceava
87. Vilcele
88. Solca
89. Frătăuții Noi
90. Leț
91. Sf. Gheorghe
92. Ocna Sibiului
93. Cioclovina
94. Valea Nandrului
95. Hunedoara
96. Balomir
97. Tărtăria
98. Sebeș-Casa Jampa
99. Lămnăcram
100. Galda
101. Berghin
102. Ghirbom
103. Uioara de Jos
104. Uioara de Sus
105. Cipău
106. Tg. Mureș
107. Bandu
108. Iernut
109. Morești
110. Țaga
111. Cluj
112. Gura Baciului
113. Someșu Rece
114. Ciurmăfaia
115. Buciumi
116. Vadu Crișului
117. Zalău
118. Homorodu de Sus
119. Galoșpetreu
120. Vășad
121. Ciumești
122. Cubulcut
123. Zăuan
124. Suplacu de Barcău
125. Fughiu
126. Biharea
127. Santău Mic
128. Oradea
129. Peștiș
130. Tinca-Rîpa
131. Arad

DAS FRÜHNEOLITHIKUM IN RUMÄNIEN**(Statt Zusammenfassung)**

Das vorliegende Studium ist eine erweiterte und verbesserte Variante des Teiles welches uns aus der Arbeit „Das Frühneolithikum in der pannonischen Ebene und den benachbarten Gebieten“ zufällt.

Der zweite Teil unseres Studiums „Das menschlichen Leben im Frühneolithikum“, wird im Band IX der Acta MP erscheinen.

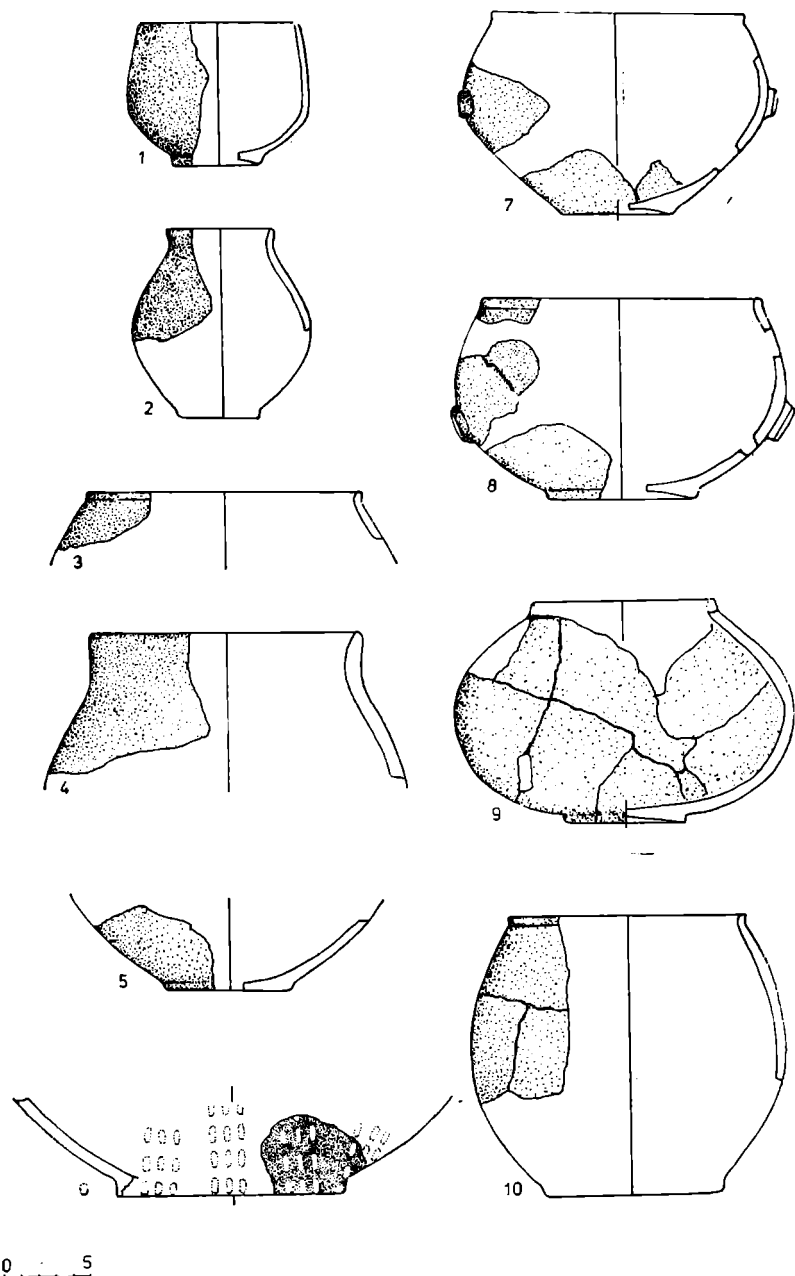

Fig. 1. Cultura Starčevo-Criș, etapa IA/IB.

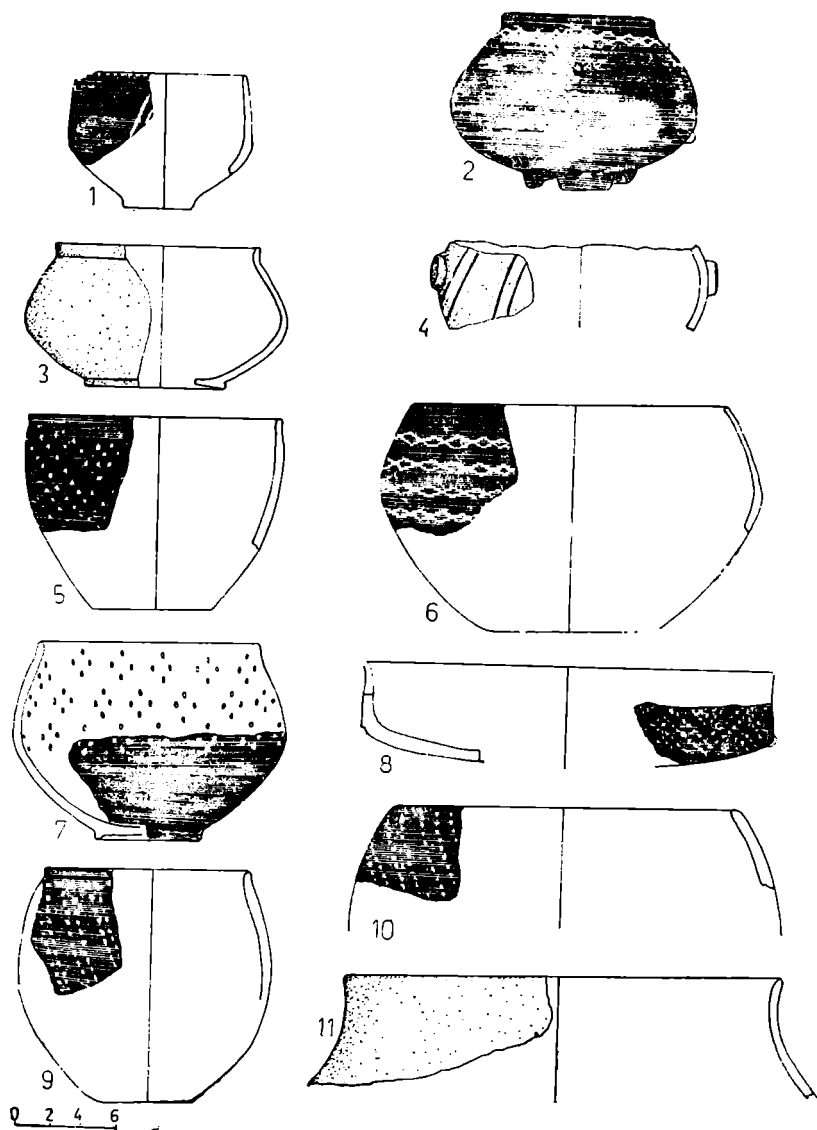

Fig. 2. Cultura Starčevo-Criș, etapa IC.

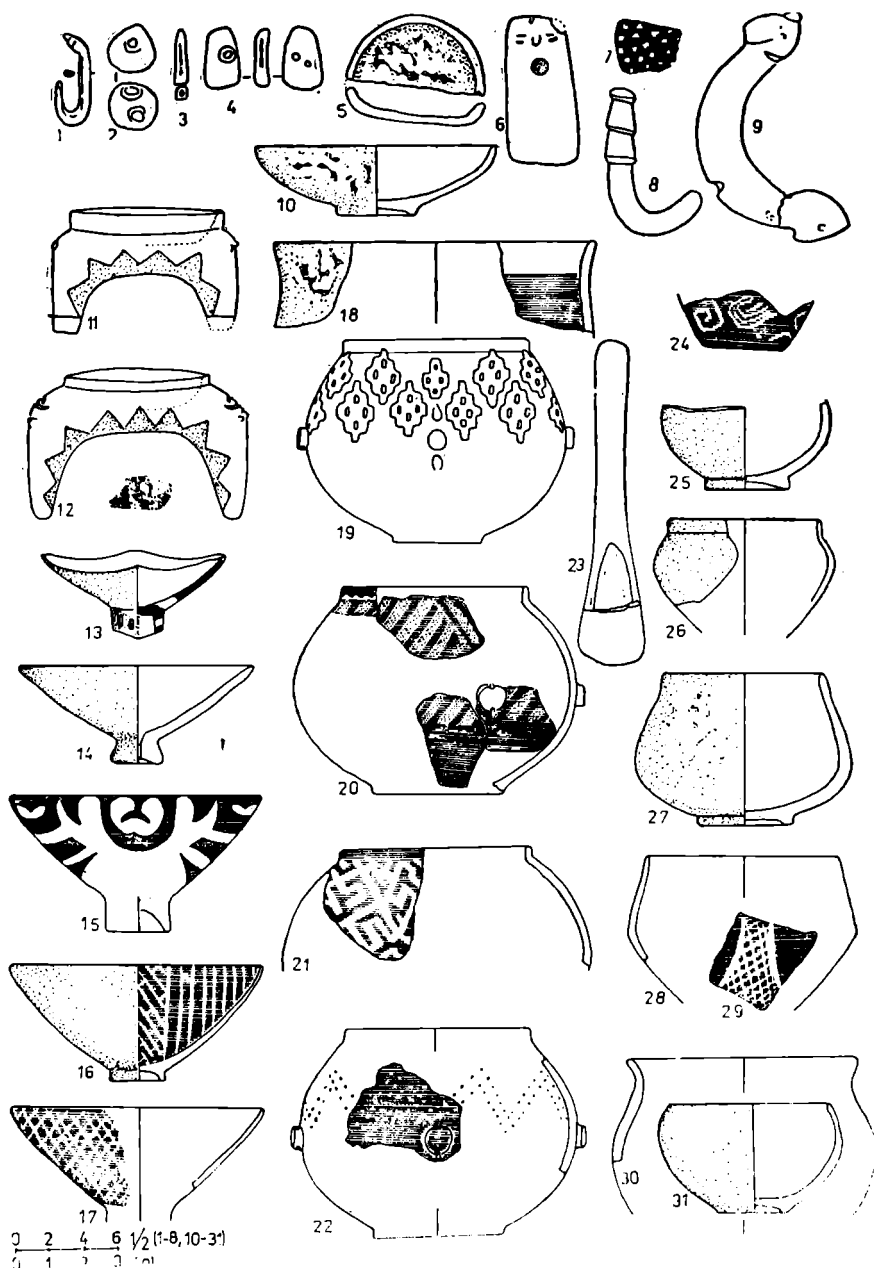

Fig. 3. Cultura Starčevo-Criș, etapa IIA.

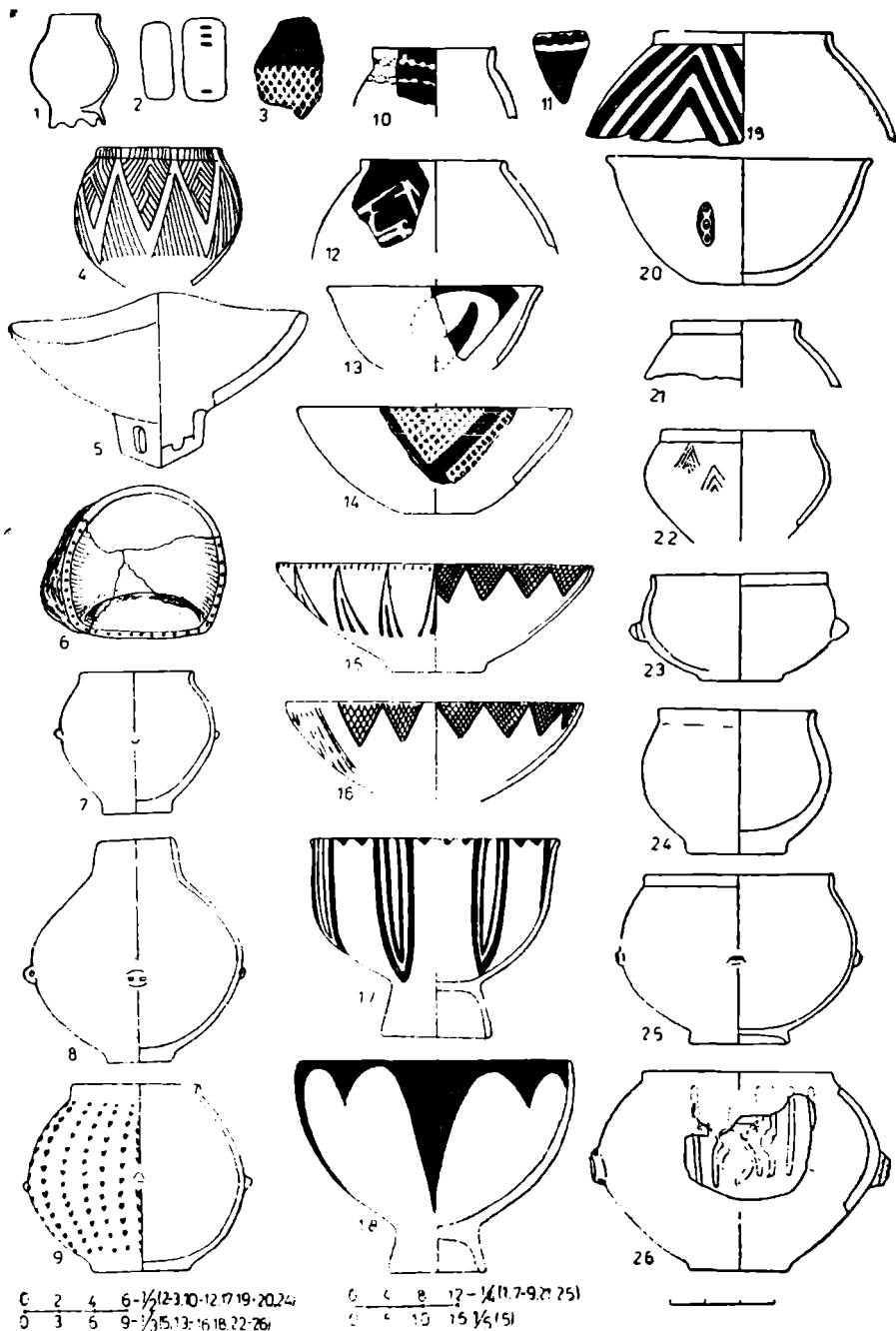

Fig. 4. Cultura Starčevo-Criș, etapa IIB.

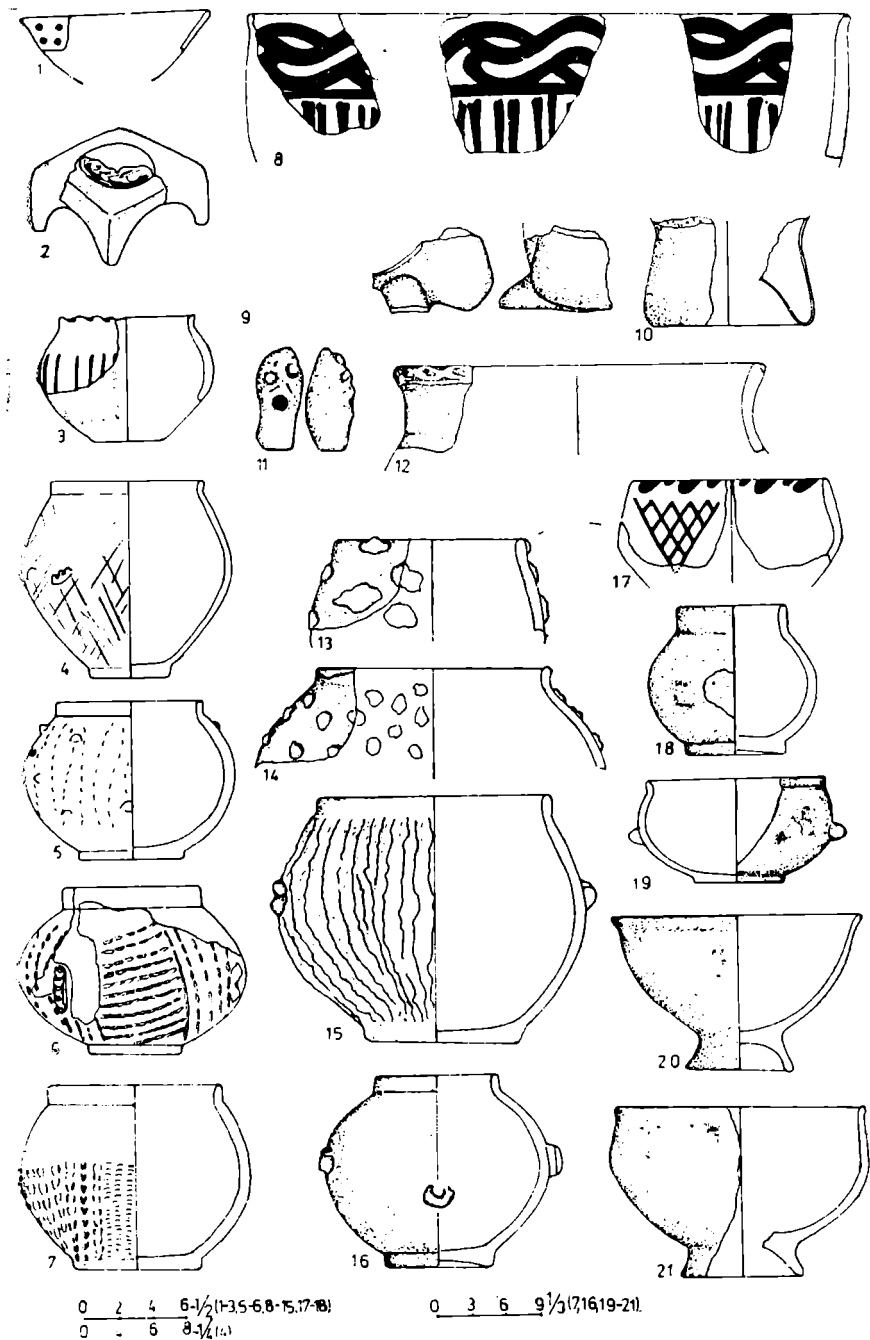

Fig. 5. Cultura Starčevo-Criș, etapa IIIA.

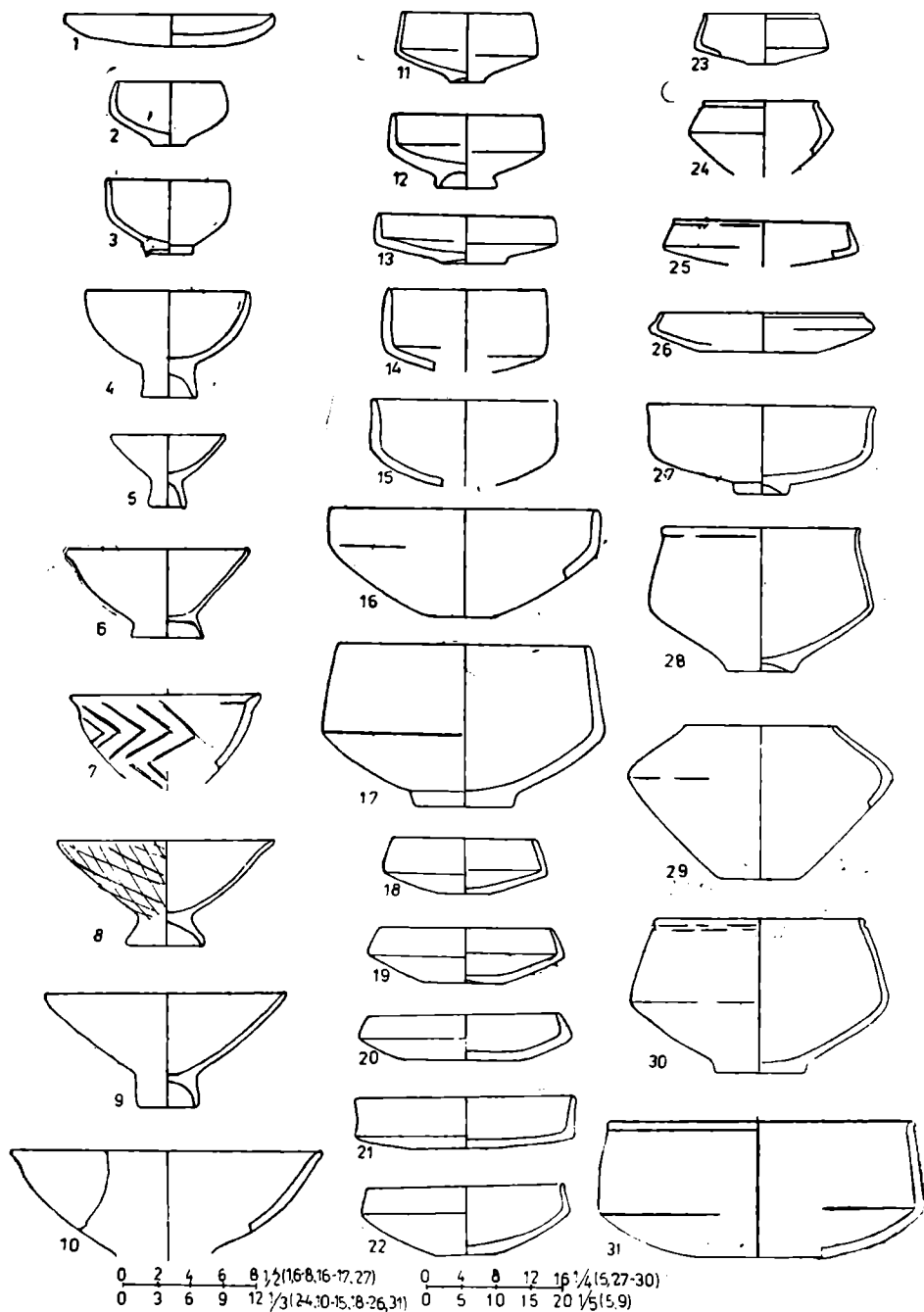
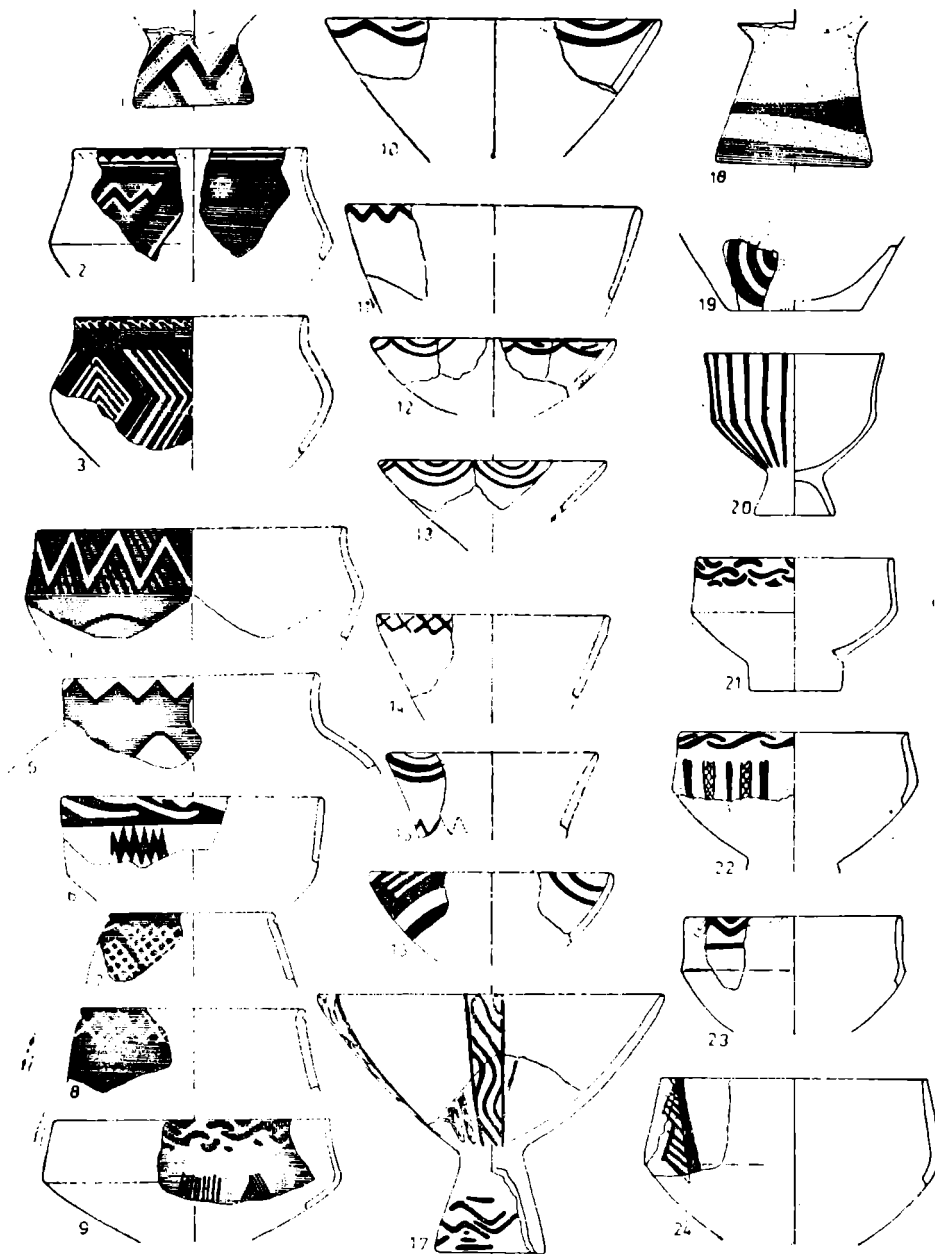

Fig. 6. Cultura Starčevo-Criș, etapa IIIB.

0	2	4	6-1/2	(1-5, 8-11, 18, 24)	0	4	8	12-1/4	(16)
0	3	6	9-1/3	(6-7, 12-15, 17-19, 22)	0	5	3	45-2/3	(23)

Fig. 7. Cultura Starčevo-Criș, etapa IIIB.

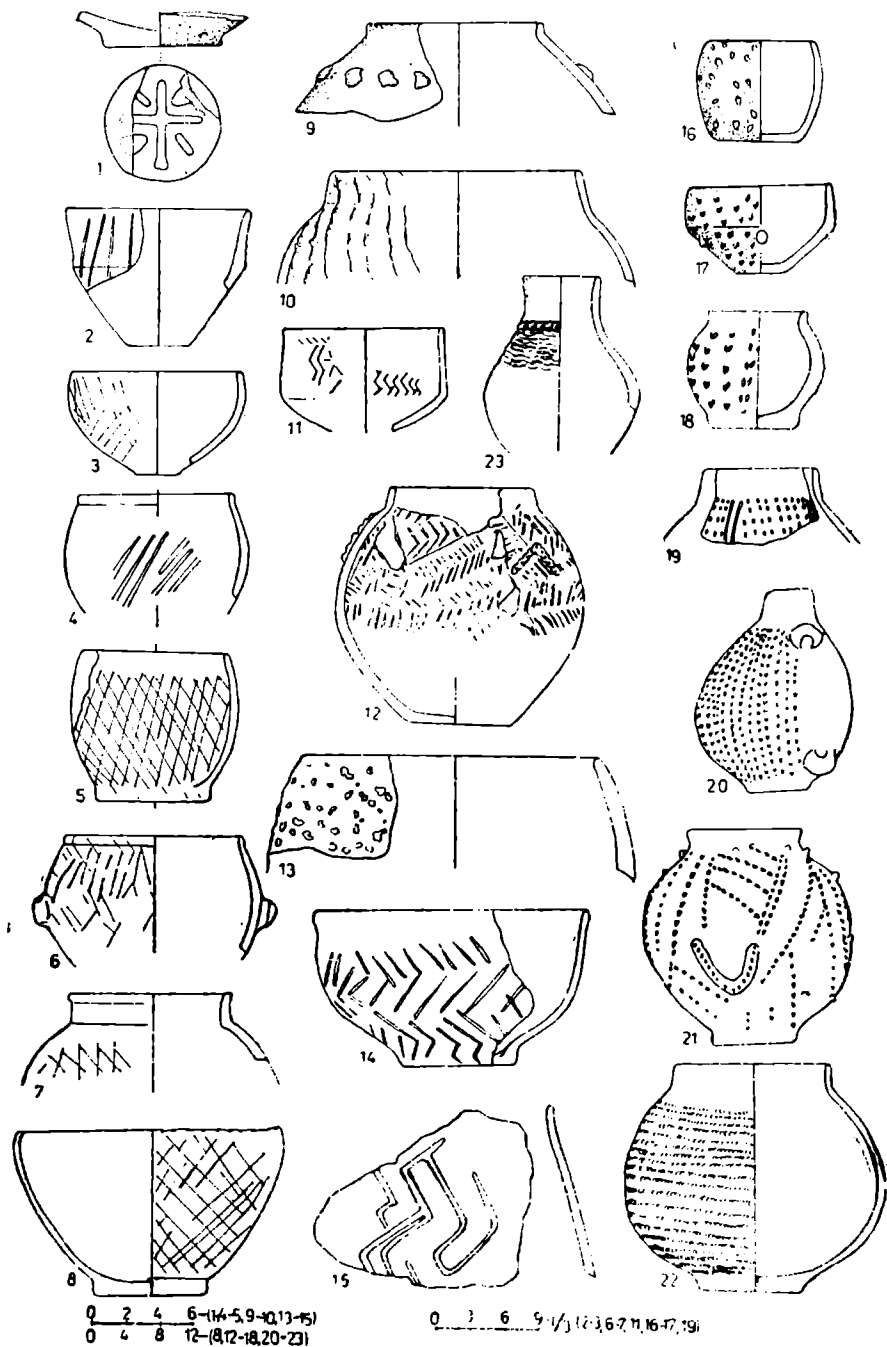

Fig. 8. Cultura Starčevo-Criș, etapa III B.

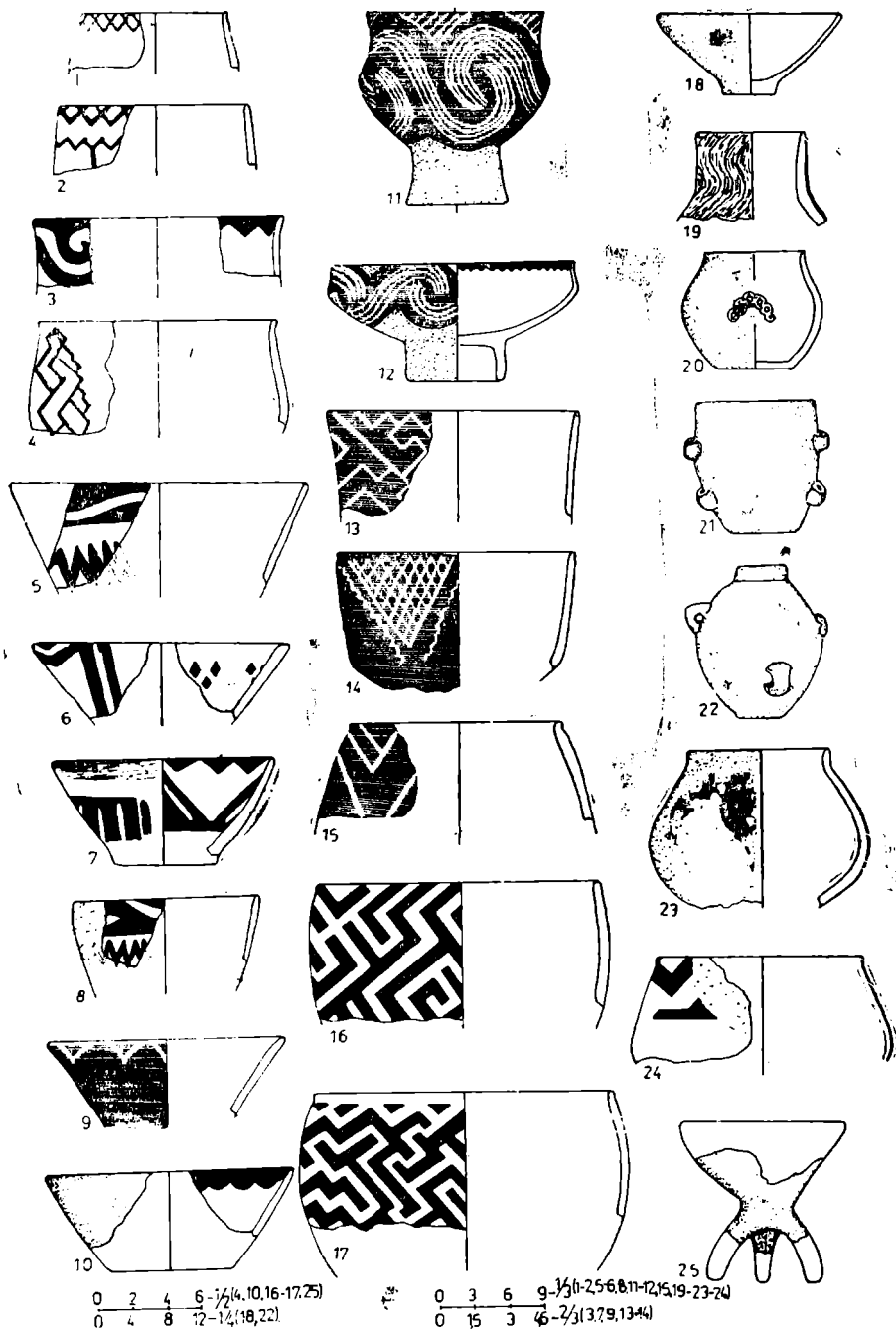
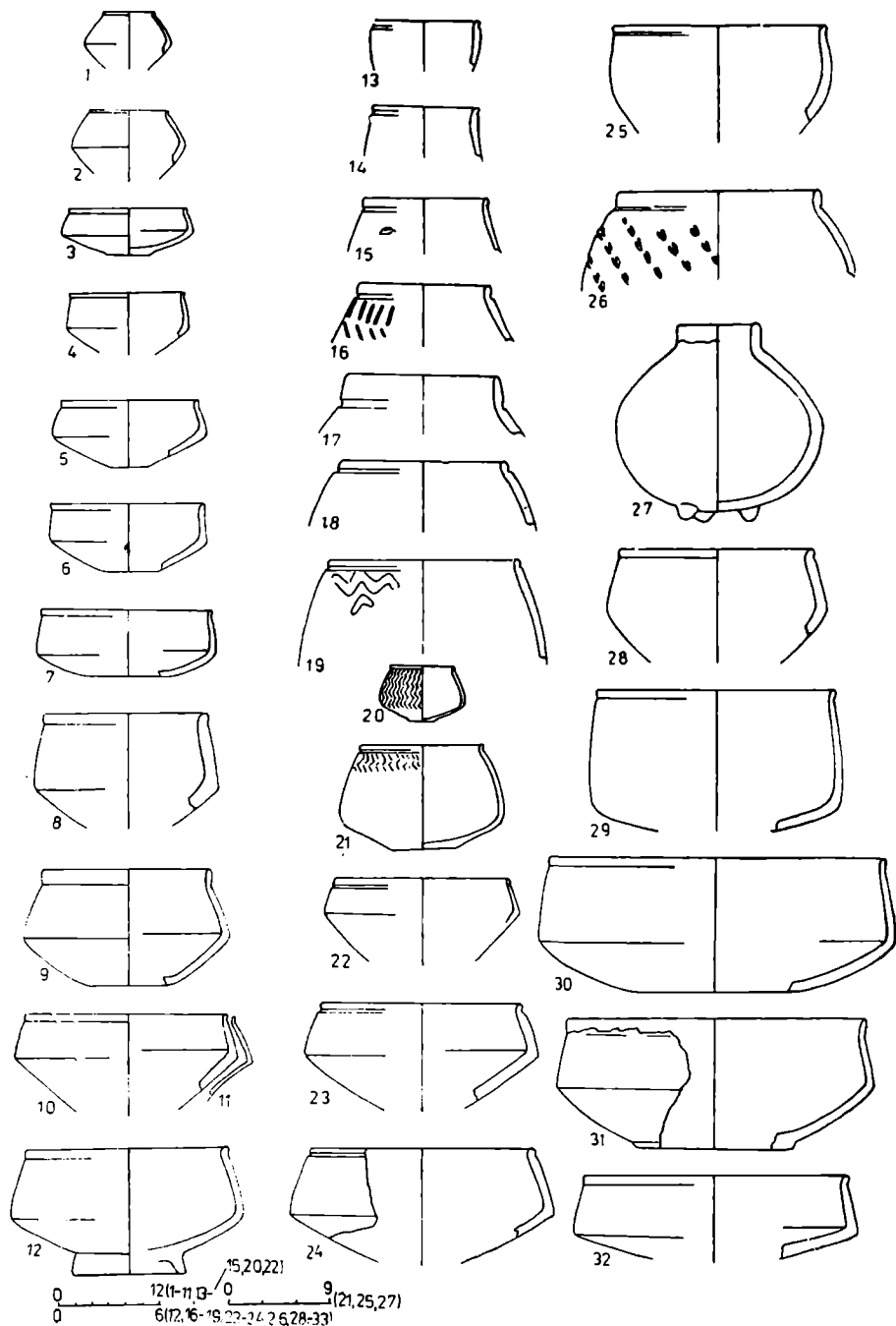

Fig. 9. Cultura Starčevo-Criș, etapa IVA.

Fig. 10. Cultura Starčevo-Criș, etapa IVA.

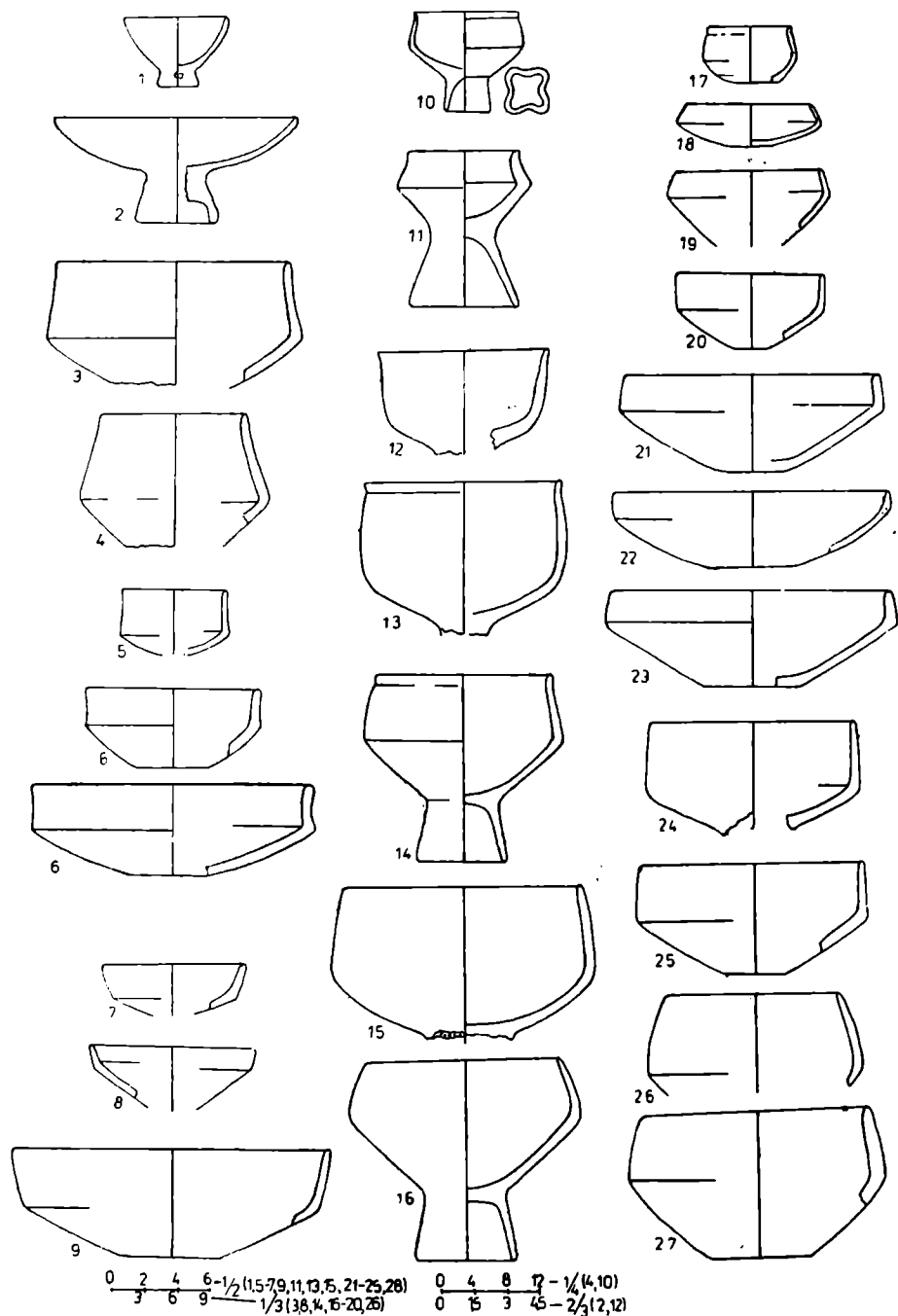
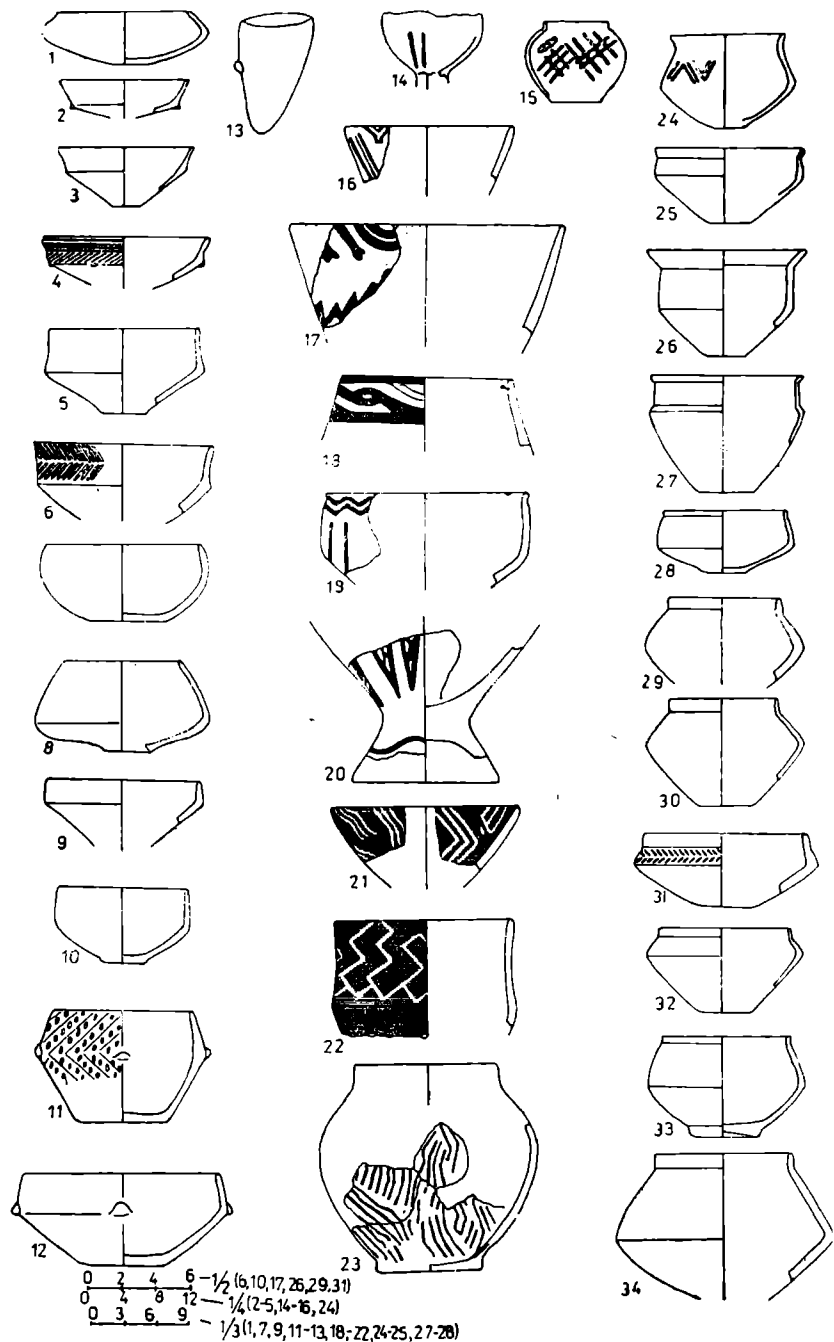

Fig. 11. Cultura Starčevo-Criș, etapa IVA.

Fig. 12. Cultura Starčevo-Criș, etapa IVB.

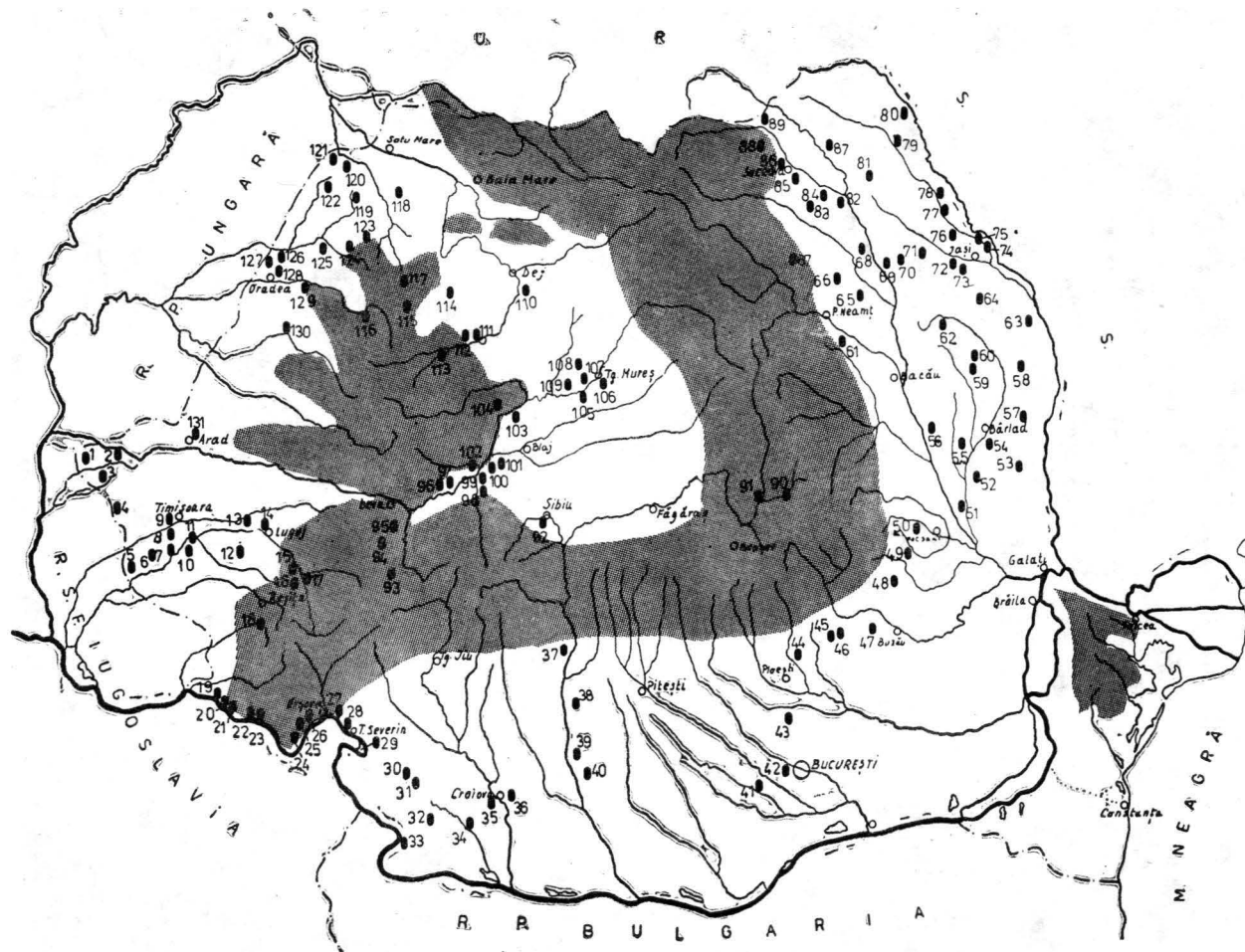

Fig. 14. Harta principalelor descoperiri Starčevo-Criș din România.